

11901

06

РУСКА ИСТОРИЯ

В ЖИТЕПІСЯХ

ЄІ НАЙГОЛОВНІЙШИХ ДІЯТЕЛІВ.

М. КОСТОМАРОВА.

(Переложив Ол. Барвіньский.)

ТОМ I.

Ціна 60 кр. а. в.

У ЛЬВОВІ.

З друкарні товариства імені Шевченка
під зарядом Фр. Сарніцкого.

1875.

И 17585 / 1-3

РУСКА ИСТОРИЯ

В ЖИТЄШИХ

ЄІ НАИГОЛОВНИШИХ ДІЯТЕЛІВ.

М. РОСТОМАРОВА.

(Переложив Ол. Барвіньский.)

ТОМ I.

У ЛЬВОВІ.

З друкарні товариства имени Шевченка
під зарядом Фр. Сарніцкого.

1875.

9(с47.71)

РУСЬКА НАСТОЯНІСТЬ

В. М. ПІЩЕНКО

СІ НАСТОЯНІСТЬ ВІСНИК

Ж. НАСТОЯНІСТЬ

Передрук з „Правди“ 1875.

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И-17585

ПЕРШИЙ ВІДДІЛ.

ПАНОВАНЄ ДОМУ СВ. ВОЛОДИМИРА.

I.

Князь Володимир Святий.

Наша історія о часах дохристиянських темна и повна переказів, котрим годі признати неперечну достовірність. Причина сього єсть та, що наші перші літописці писали не раньше другої половини XI-ого в. и о подіях, що збули ся в їх отчині в IX-ім и X-ім в., з виїмкою немногих письменних грецких вістий, не мали инших жерел, крім устних народних переказів, котрі по своїй власности підлягали видумкам и змінам. Певно можна сказати, що й руский нарід, подібно иншим північно-європейским народам, з християнством одержав дійсні и тревалі основи для дальшого вироблення горожанської и державної жизни, без котрих властиво для народу не має історії. З давних часів східну половину нинішньої Європейської Росії заселяли народи чудского и туркоманського племені, а в західній половині, крім народів литовского и чудского племені, що сягали своїми оселями до побережя балтійского, жили Славяне під різними місцевими назвами над берегами рік: західної Двини, Волхова, Дніпра, Припети, Сожі, Горини, Стира, Случи, Буга, Дністра, Сули, Десни, Оки з їх притоками. Вони жили невеликими громадами, котрих осередком були городи — укріплені місця оборони, народних зборів и управн. Не було ні яких постанов, що б вязали племена між собою. Признак державної жизни не замічаємо. Князьки управляли славянорускими племенами, котрі вели між собою усобиці и не могли обопільно и одностайно себе обороняти против чужоземців, тому й часто ними чужі орудували. Сі племена обожали природу, признавали мислящу людську силу предметам и появам внішньої природи, покланяли ся сонцю, небу, воді, землі, вітрови, деревам, птицям, каменям и т. и., а на основі того обожання природи складали и установляли різні басні,

віруваня, святки и обряди. Релігійні їх представлення виражались почасти в виді ідоців, та в них не було ні святиць, ні жреців; тому їх релігія не могла мати признак повсюдності и незмінності. Вони мали неясні виображеня про иснуванє чоловіка по смерті; загробний світ представляли собі в своїм виображеню яко продовженє туземного житя и припускали, що на тім світі як и на сім одні невольниками, другі папани. Вони віддавали честь умершим прародичам, уважали їх покровителями и приносили їм жертви. Вірили також в чародійство, т. є. знатє тайної сили річій, и вельми поважали чарівників и чарівниць, котрі, як їм здавалось, визначались таким знатєм; з тим визалось багато забобонних звичаїв, як ворожби, шептання, завязуваня узлів и таке инше. Именно сильно вірували в тайну могучість слова и така віра виражалась у множестві заговорів, що й доси задержались у народа. Такому духовому розвитку були відповідні роботи для потреб жизни. Вони знали ставити собі деревляні мешканя, укріпляти їх деревляними стінами, ровами и земляними насипами, робити судна и риболовні наряди, обробляти землю, ховати домашні звірята, прясти, ткати, шити, приготавляти страву й папитки — пиво, мід, сивуху —, кувати крушці, випалювати глину на домашню посуду; уживали ваги, міри и монети; мали свої музикальні інструменти; на війну виходили не списами, стрілами а почасти и з мечами. Всє, що знали, переходило від покоління до покоління и розвивало ся дуже помалу, та взаємини з Візантійскою імперією и почасти з арабским Сходом впливали мало-по-малу на образованє руских Славян. З Візанті заходило до них християнство. Коли в половині IX-ого віку похід Русинів на Візантію скінчив ся невдачею и буря знищила їх судна, прийняли вони хрещенє, однак потім поганьство опять взяло верх в їх краю; та й після того багато Русинів було в службі у Візантійских імператорів в Греції, приймали там християнство и приносили єго до своєї вітчизни. В половині X-ого віку київска княгиня Ольга прийняла св. хрещенє. Однакож були то тільки приготавляючі появи. За князів так званого Рурикового дому панувало справдешне варварство. Вони наклали на рускі народи дань и, підчиняючи собі до певного степеня, сполучали їх в цілість; але їх власть не мала державних черт, тільки наїздничі або розбійничі. Окружали ся вони дружиною, шайкою удалців, хітних грабежа и розбоїв, складали з охотників всіляких племен військо (ратників) и набігали на сусідів, на краї Візантійскої імперії, на східні сторони прикаспійські и закавказкі. Вони виправлялись за здобичю. Того домагались и від підчинених народів,

котрі мусіли платити дань; и чим більше можна було з них брати, тим більше брали. Однакож ті, що брали дань, не приймали на себе ні яких обовязків за тую дань подавати підданім які небудь вигоди. З другої сторони князі и їх дружинники дбали тільки про дань и добич и не вводили нічого в жизнь підданих, не ломали їх обичаїв а лишали їх внутрішній устрій, щоб тільки платили дани й побори.

Такий варварський склад громадської жизни змінє ся з прийнятєм християнської релігії; з тою перейшли з Візантії — найбільш образованої держави тогочасної — до нас так понятя юридичні и державні як и засновки духової и літературної діяльності. Приняте християнства було переворотом, котрий обновило и оживило Русь и вказав єї историчну дорогу.

Сей переворот здійав Володимир, названий Святим, чоловік великий на свій час. Жаль тільки, що жизнь єго нам мало звісна в подрібностях. Літописи, що переказують єго историю, подають чимало таких черт, о котрих достовірности скорше можна сумнівати ся, чим давати їм віру. Відкидаючи всё, о чім можна сумнівати ся, обмежимо ся на коротких відомостях, котрі при всій своїй скупности все таки достаточнo показують надзвичайну важність значення Володимира в рускій исторії.

Володимир був сином воїнного князя київського, Святослава; сей ходив на Хазар, що панували в полуднево-східній Росії, взяв їх город Саркел на Дону, побідив прикавказкі народи: Ясів и Касогів, завоював Болгарію на Дунаю, однако мусів її після завзятої оборони уступити грецькому імператорови. В повороті з Болгарією в Русь убили єго Печеніги, нарід туркоманського племені. Новгородці призвали Володимира ще в хлопячій віці на княжий столець и він поїхав у Новгород разом ис своїм дядею Добринею, братом матери Малуші, що була ключницею бабки Ольги. По смерти Святослава почалась між єго дітьми усобиця. Київський князь Ярополк убив брата свого, деревлянського князя Олега. Володимир утік ис своїм дядею в Швецію и вернув в Новгород з чужоземним війском. Вражда між ним и Ярополком постала з того powodu, що дочка князя полоцького Рогніда, котрої руки просив Володимир, одказала єму сими словами: „не хочу роззути (роззути жениха — обряд свадєбний; роззути — замість: вийти за муж) сина рабині,“ дорікаючи єму низким походженем по матери, и вибиралась вийти за Ярополка. Володимир завоював Полоцьк, убив Рогволода, полоцького князя, и оженив ся насильно з Рогнідою. Вслід за тим овладів він Києвом и убив свого брата Ярополка. Літописець наш

зображає загально Володимира жорстоким, кровожадним и женолюбивим; однак ми не можемо довіряти такому зображеню, бо з усєго видно, що літописець нарощно хоче наложити на Володимира-поганця скілько можно багато чорних красок, щоб тим ярчійше вказати на чудотворне дїйство благодати хрещеня, представивши тогож князя в дуже світлім виді по прийнятю християнства.

Досить певно можно прийняти сю вість, що Володимир ще яко поганець владів більшою простороною нинішнєї Росії и дбав так про розширенє свого панованя, як и про укріленє своєї власти. Таким способом владів він новгородскою землею — берегами рік: Волхова, Невы, Мсти, Луги, — землею білозерскою, землею ростовскою, землею смоленскою у верхівях Дніпра и Волги, землею полоцкою на Двині, землею сіверскою по Десні и Сеймі, землею Полян або кївскою, землею деревлянскою (східною частию Волини) и правдоподібно також західною Волиню. Радимичі, що жили на Сожи, и Вятичі, що жили на берегах Оки и єї приток, хотіли вилюмати ся з підданства, однакож їх покорено. Володимир виміг дань навіть на віддалених Ятвягах, полудикім народі, що жив у лісах и болотах нинішнєї гродненської Губернії. Не треба однак думати, щоб то панованє мало характер державний: воно обмежалось на збираню данн, де можна було її збирати, и таке збиранє було похоже на грабіж. Сам Володимир укріпив ся в Києві з помочию чужоземців — Скандинавів, званих у нас Варягами, и роздав їм городи, відкіля вони ис своїми оружними дружинами могли збирати дань від мешканців.

В 988 році прийняв Володимир християнство. Обставини, що попереджали и супроводили сю подію, розказують ся з басчними чертами, котрі зовсім властиві устним переказам, записанім вже досить давно по означеній події. Певно тільки то, що Володимир хрестив ся и в тім самім часі одружив ся з грецкою царівною Анною, сестрою імператорів: Василя и Константина. Хрещенє єго відбуло ся правдоподібно в Корсуні або Херсонесі, грецкім городі на полуднево-західнім березі Криму; відтіль и привіз Володимир в Київ перших духовних и конечні приналежности для християнського богослуженя. В Києві хрестив він своїх синів и нарід. Нарід без явного супротивляня хрестивсь в Дніпрі, почасти тому, що в самім Києві вже значно розширене було християнство и християне не становили там незначної меншости, а більш усєго тому, що в руских поганців не було стану жреців, котрі-б розъяснили народови переступство такого перевороту після поганьского

погляду и побуджували-б товпу до супротивляня. Саме давне руско-словянське поганьство не мало означеного характеру, загального для всіх, в змислі позитивної релігії, и основувало ся на множестві суевірій и виображень, що при невіжжю й ошіся легко уживались по явнім принятю християнства. Більшість вступала в нову віру и сповняла обряд хрещеня, не знаючи що ділає. Борба поганьства з християнством виражалась в тім, що й далше перестерігали поганські звичаї жизни и берегли поганські суевіря; така борба відбувала ся многі віки після Володимира: однак се не мішало рускому народови прийняти хрещенє, в котрім спершу не добачав нічого противного, тому що не розумів єго змислу. Тільки поступенно и для немногих відкривало ся дійсно світло нової науки.

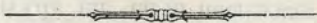
Володимир шильно займав ся розширенєм віри, хрестив нарід в землях єму підвластных, ставив церкви, назначав духовних. В самім Києві збудував він церков св. Василя и церков Богородиці, так звану „Десятинну,“ названу так від того, що князь назначив на удержанє тої церкви и єї духовенства десяту часть княжих доходів. Для сильного укріпленя новопринятої віри, постановив Володимир розширити книжну просвіту, и тому казав в Києві и інших містах брати дітий у знатних людей и віддавати їх в науку. Таким побитом на Руси за яких двацять літ вросло покоління людей, котре що до висоти понятій и що до круга відомостей далеко сягнуло вперед від сєго стану, в яким находились їх родичі; сі люди стали не тільки основателями християнської суспільности на Руси, але також провідниками просвіти, що переходила враз з релігією, борцями за державні и горожанські засновки. Ся одна черта вказує у Володимирі справді великого чоловіка: він зовсім поняв вірну дорогу до сильного впровадженя засновків нової жизни, котрі хотів заціпити в своїм полудикім народі; и проводив свій замір, не зважаючи ні на які трудности. Літописець говорить, що матери, віддаючи дітий до школи, плакали за ними, як за вмерлим.

Володимир являє ся по хрещеню дуже добродушний. Проникнутий духом християнської любови, він не хотів навіть карати злодіїв, и хоч спершу згодив ся був на поради корсунських духовних, що були коло нєго в Києві, однак потім за порадою бояр и городских старців установив карати переступників тільки грошевою пенею — вирою, після давних звичаїв, зважаючи й на те, що такі кари будуть помнажати запаси для удержаня війска.

Володимир зберіг племенну словянську веселість и годив її з вимогами християнської релігії. Він любив бенкети и празники, однак бенкетував не з самими своїми боярами, але хотів ділитися своїми утіхами з усім народом — з старими и з малими; він виправляв бенкети особливо в більші церковні празники або при нагоді посвячення церков, що тогді було важною подією.

Він призивав нарід з усіх сторін, кормив, поїв усіх, що приходили, роздавав бідним всё потрібне, а навіть дбав про тих, що не могли з якої небудь причини явити ся на княжий двір, и казав розвозити по городі страву й напитки. Однак хоч так мирно проводив час, не забував воювати ворогів. Тогді київську Русь непокоїли Печеніги, нарід кочуючий и наїздничий. Майже ціле століте нападали вони на руский край и за вітця Володимира, в часі ёго небутиости, мало-що не взяли Києва. Володимир відпер їх успішно и, дбаючи так про помножене воєнної сили, як про побільшене населеня в краю около Києва, населяв городи, що заложив по берегах рік Сули, Стугни, Трубежа, Десни, або укріплені міста поселенцями з різних земель не тільки руско-словянських але й чудських. В 992 році відняв у польского короля червеньські городи, нинішню Галичину, и прилучив до Руси сей край, населений Хорватами, вітвою руско-славянського племені.

Перед кінцем жизни дізнав Володимир великого смутку: син ёго Ярослав оказав ся неслухняним отцеві и готовив ся ити на него. „Теребите путь и мостите мосты,“ приказував він; однак смерть постигла ёго в сих приготовленнях. Він умер 15-го липця 1015 року в своїм підгороднім селі Берестові.

II.

Київський князь Ярослав Володимирович.

Княжене Ярослава можна назвати продовженем Володимирового, так що до відносин Київського князя до підвласних земель, як и що до стараня о розширенє на Руси нових засновків жизни, внесених християнством.

Ярослав являє ся перший раз в исторії яко бунтівник против своему отцеві. По переказу літописи княжив Ярослав в Новгороді яко підручник київського князя и збирав з новгородської землі три тисячі гривен, з котрих дві тисячі мав відсилати в Київ своему отцеві. Ярослав перестав присилати сі гроші и розгніваний отець збирав ся з війском укарати непокірного сина. Ярослав утік в Швецію найняти затязців против отця. Смерть Володимира спинила війну. Зваживши тогдішні обставини можна однак припустити, що були ще глибокі причини незгоди між сином и отцем. Діти Володимира були від різних матерій.¹⁾

¹⁾ Одні літописні вісти називають Ярослава сином Рогніди, та інші противорічать сему и подають, що Володимир мав від нещасної княжни полоцької одного тільки сина Изяслава и відпустив Рогніду з сином в землю сі отця Рогволода; з того чаєу потомки Рогніди кияжили осібно в Полоцку и між ними й потомством Ярослава була неустанно родова неприязнь, котру піддержували перекази про їх предків. З роду в рід переходив такий переказ, що Володимир, дождавшись з Рогнідою сина Изяслава, її покинув и дав уводити ся иншим жінкам. Рогніда покусила ся з мести за свого отця и за себе убити Володимира в сні, однак Володимир пробудив ся в час и вхопив її за руку в сій хвили, коли вона над ним держала ніж. Володимир казав їй одіти ся в одіж весільну, сісти в богато пристроєній комнаті и дожидати бго: він обіцяв власною рукою її убити. Але Рогніда навчила малолітнього сина свого Изяслава взяти в руки голій меч и, вийшовши на стрічу отцеві, сказати: „Отче, ти думаєш, що ти тут сам оден!“ Володимир, зрушений видом сина, сказав: „Хто думав би, що ти тут будеш!“ — потім кинув меч и прикликавши „бояр“ передав під їх суд своє діло з жінкою. „Не убивай її — сказали бояре — задля сі дитяти; поверни її в сином батьківщину сі отця.“ Так оповідав переказ неперечно дуже розширений в дав-

Володимир любив з усіх синів найбільше Бориса. Разом з його меншим братом Глібом називають його наші літописи сином „болгарини“, а інші, пізніші вісти сином грецької царівни. Нані історики, бажаючи сполучити ці вісти, припускають, що царівна, віддана за Володимира Святого, не була рідна а двоєрідна сестра грецьких імператорів, дочка болгарського царя Петра. Чи вона була двоєрідна сестра Василя и Константина, чи рідна — доси не рішено, але на всякий злучай дуже правдоподібно, що Борис и Гліб були дітьми тої царівни; Володимир яко християнин давав їм перед між иншими синами и вважав їх більш правими по роді, раз що з їх матірю по християнськи звінчав ся, а друге що вони визначились походженем по матері з царської крови.

Володимир, розмістивши синів по землях, держав Бориса близько себе, явно бажаючи передати йому по собі кнївське княжество. Тому-то, як видно, зброїв ся Ярослав против отця, яко старший літами від Бориса, а тим більше з того поводу зброїв ся Святополк, старший літами від Ярослава. Літописи називають Святополка сином монахині гречанки, жінки Ярополка, котру Володимир взяв собі по браті, як говорять, бремінною, и тому не звісно, чи Святополк був сином Ярополка чи Володимира; та чи в однім чи в другім случаю Святополк був віком найстарший з усіх инших синів Володимира. Смерть не допустила Володимира до війни з сином. Бориса тогді не було в Києві: отець виправив його на Печенігів. Бояре, прихильні Борисови, скривали три дні смерть Володимира, здає ся до того часу, поки міг вернути Борис; однак не діждавшись Бориса, мусіли похоронити Володимира. Святополк нахилив до себе Київляни дарами и лєстю; вони признали його кнївським князем: хоч старшинство по роді давало йому право на княжене, однак потреба ще було потвердження и згоди народу, особливо тогді, коли були инші претенденти. Положене його однакже й мимо того не було сильне. Куплена прихильність Київляни могла легко змінити ся. Діти християнської царівни мали перед

них часах. Внуки Рогволода, памятаючи по переказу сю подію, враждували на внуків Володимирового сина, Ярослава, котрим окрім полоцької землі, що остала ся в руках потомків Рогволода з материнської сторони, дісталась під заряд уся остальна руска земля. Коли істнує такий переказ, а потверджує його вікове відьособнене полоцьких князів від Ярославового роду, то годі вважати Ярослава сином Рогніди.

Та яко перідний брат полоцького князя, що вже за життя Володимира був віддєлений, Ярослав не був рідним братом и других синів свого отця.

ним моральне першєнство, могли крім того призвати чужинців, а особливо Борис міг в кождім злучаю бути для нєго небезпечним суперником. Святополк позбув ся обох, *їславиши тайних убийців. Бориса убито на берегах Альти, недалеко Переяславля: Гліба — на Дніпрі, недалеко Смоленська.

То довелось и третєму братови, Святославови Деревлянському, котрий, почувши про небезпечність, утікав в Угорщину, однак єго дігнали в Карпатських горах и убили. Двох перших опісля причислили до збору святих: опис їх смерти послужив предметом до реторичних повістей. Тих князів вважали довго покровителями княжого роду и оборонцями рускої землі, так що багато побід Русинів над чужинцями приписувано безпосередному вмішаню святих синів Володимира. Третій брат Святослав не дізнав такої чести, мабуть тому, що перших вивиснало в очах церкви походженє від матери, котра принесла з собою християнство в руску землю.

Ярослав, не знаючи нічого про смерть отця, привів в Новгород Варягів и розставив їх по дворах.¹⁾ Заходці стали розпустувати; та против них сприягли ся и повбивали Варягів в дворі якогось Поромони. Ярослав, з мести за то, завізвав до себе в Раком (близько Новгорода, за Юревим монастирем) винувників сприяженя під видом угощеня и казав їх повбивати. Слїдуючої ночі потім прийшла до нєго вість від сестри Предислави о смерті отця и об убійстві братів. Тоді Ярослав явив ся на віче (народні оходни), жалував за свій віроломний поступок з Новгородцями с питав ся їх, чи годять ся єму помочи. „Хоч ти, княже, повбивав наших братів, однак ми можемо за тебе бороти ся“, відповіли єму. Новгородці мали вирахованє в тім, помагаючи Ярославови; на них підняла зависимість від Києва, котра мала стати ще тяжішою за Ярополка, судячи по єго жорстокости; Новгородців оскорбляло також думнє обходженє Київлян, що вважали себе панамі. Вони піднялись за Ярослава, та разом з тим піднялись и за себе, и не помилились у вирахованю, бо потім Ярослав, обовязаний їм за

¹⁾ Варягами (Varingiar) звали ся мешканці скандинавських півостровів, що служили у византийських імператорів и переходили з отчини в Грецію через рускі землі водяною дорогою по ріках від Балтійського моря до Чорного. А що Русини в образі тих людей познакомились не Скандинавами, то перенесли їх станову назву на назву загально мешканців скандинавських півостровів. Пізнійше назва та розширилась в своїм значеню и під іменєм Варягів стали розуміти загально західних Европейців, подібно як нині простий нарід називає всіх західних Европейців Німцями.

свій успіх, дав пільготну грамоту, що визволяла їх від безпосередньої влади Києва и вернула Новгородови з ёго землею давну самостійність.

Ярослав виступив у похід против Київського князя в 1016 році з Новгородцями, котрих літописець числить до 40.000; з ним було також до 1.000 Варягів під начальством Еймунда, сина норвеґського князя Ринґа. Святополк виступив против неґо осеню з Київлянами и Печенігами. Неприятелі стрітили ся під Любечом и довго (після літописий три місяці) стояли оден против другого на противних берегах Дніпра; ані одні, ані другі не сміли перші переправити ся через ріку; наконець Київляне роздражнили Новгородців зневажливими насмішками. Святополків воевода вніхав наперед и кричав: „Ах, ви сякі-такі теслі, чоґо ви прийшли з тим хоромцем (будівничим); от ми заставимо вас покласти нам хаґу!“ — „Княже,“ закричали Новгородці, „як ти не підеш, то ми самі ударимо на них!“ и вони перевезлись через Дніпро. Ярослав знав, що оден з воеводів київських ёму прихильний, и тому післав до неґо в ночи отрока и казав ёму так нашімкнути: „Що робити? меду мало варено, а дружини багато.“ Київлянин відповів: „Хоч меду мало а дружини багато, та на вечер треба дати.“ Ярослав зрозумів, що в сю ніч треба напасти, и виступив у битву, а дружині своїй дав такий приказ: „Повяжіть свої голови платками, щоб відріжнити своїх!“ Святополк заложив свій стан між двома озерами и, не сподіючись нападу, цілу ніч пив и веселив ся з дружиною. Новгородці несподівано ударили на неґо. Печеніги стояли за озером и не могли помочи Святополкови. Новгородці притиснули Київлян до озера. Київляне кинулись на лід, але лід був ще тонкий и багато втонуло в озері. Побитий Святополк утік в Польщу до свого тестя Болеслава, а Ярослав війшов до Києва.

Болеслав, званий Хоробрим, бажав розширити свою польску обшир. Він побачив добру нагоду вмішати ся в усобиці руских князів для своїх користей, и в 1018 році пішов разом з Святополком на Ярослава. Ярослав, випереджуючи неприятелів, виступив против них на Волинь и стрітив ся з ними на берегах Буга. Тут знов повторив ся руский звичай дражнити неприятеля. Пістун и воевода Ярославів, Будий, іздив по березі и кричав, указуючи на Болеслава: „От, ми тобі тріскою проколемо черево твоє товсте.“ Не стерпів такої зневаґи хоробрий Болеслав: „Коли вас не дотикає така доґана,“ сказав до своїх, „я сам оден згину!“ и кинув ся в брід через Буг, а Поляки за ним. Ярослав не був

готовий до бою; не вдержав напору и утік з чотирма из своїх людей в Новгород.

Болеслав заволодів Києвом та не повернув ёго Святополкови, але засів в нім сам и приказав розмістити свою дружину по містах. Київ мав багато принадного для завоєвників. Дань з підвласних руских земель збогачувала сей город; торгівля з Грецією и Сходом громадила в нім плоди тогдішної просвіти. Жити в нім було весело. Болеслав хотів, перебуваючи в Києві, правити своєю державою и вислав відтіля посольства в західну и східну імперію. Але такий поступок скоро роздражнив так Святополка, як и Київлян. Святополк став в своїм княженю підручником чужого самовластця, а Поляки почали обходити ся з Київлянами, як пани з невільниками. Тоді почали Русини в порозуміню з Святополком убивати Поляків. Розміщені по городах Поляки не могли собі помочи. Болеслав утік, але всів забрати з собою княже майно и сестер Ярославих. Він перше сватав одну из сестер Ярославих, Предиславу, але ёму відмовлено. Тепер взяв він її з мести до себе насильно.

Тим часом Ярослав квапно прибув у Новгород и хотів дальше утікати, за море. Та новгородский посадник тогдішній Коснятин, син Добрині, не пустив ёго и казав порубати судна; Новгородці кричали: „Будемо ще битись за тебе з Болеславом и Святополком.“ Наложили поголовну дань, з кожного чоловіка по чотири кунн — старости платили по 10 гривен, а бояре по вісімнадцять¹⁾ —, наняли Варягів, зібрали багато затязців и двинули ся на Київ.

Святополк, позбувши ся Болеслава віроломним способом, не міг вже більше на него надіятись. Не в силі удержати Київ, Болеслав усе-таки заняв червеньскі городи, що забрав був від Польщі Володимир. Святополк звернув ся до Печенігів: на поміч Київлян, як видно, він також не числив. Ярослав став на березі Альти, на тім місци, де убито брата ёго Бориса. Там в одну з п'ятниць 1019 року, ис сходом сонця, наступила кривава битва. Святополк побитий утік. По переказу нашої літописи найшов на

¹⁾ *Куна* первістною *куниця*—куня шкірка, бо шкірки були мірою цінности річей; відтіль слово куна стало означати монетну одиницю. *Гривна* — властиво вагова одиниця, але в переноснім понятю стала грубою монетною одиницею в роді англійського фунта штерлінгів. Первістною гривна срібла—фунтови, потім зменшилась—около пів фунта, гривна кун приближно в сім з половиною разів менше гривни срібла.

нёго якийсь дивний страх; він так ослаб, що не міг сидіти на коні, і ёго песли на пошах. Так приспів він до Берестя (Брест). „Утікаймо, утікаймо, за нами гонять!“ — кричав в непам'яті. Отроки, що з ним були, послали розвідатись, чи не гонить хто за ними; та нікого не було, а Святополк усе кричав: „От, от, гонять, утікаймо!“ і не дав стати ані на хвилю; і загнав ся десь „в пустинню між Чехів и Ляхів“, і там закінчив жите. „Могила ёго в тім місці и до сёго дня,“ говорить літописець, „и з неї виходить смрід.“¹⁾ Память Святополка покрилась неславою між потомками и при нім остало в історії прозвище „Окаянного.“

Ярослав засів на столі²⁾ в Києві и мусів видержати борбу и з иншими свояками. Полоцкий князь Брячеслав, син брата ёго Изяслава, в році 1021 напав и ограбив Новгород, взяв у полон багато Новгородців и уйшов в Полоцк; та Ярослав дігнав ёго на ріці Судоміри, відбив новгородских полонників, відняв грабіж з Новгороду, але потім помирился з ним и відступив ёму пануванню над Вітебском и Усвятю.

В 1023 році довелось Ярославови бороти ся з братом Мстиславом. Сей князь, після давних вістей дужий тілом, красноплиций, з великими очима, відважний в битві, щедрий для дружини, дістав від отця уділ в далекій Тмуторокани, прославив ся богатырскою сміlostю а особливо поєдинком з касожским князем Редедю, що довго задержав ся в пам'яті на Русі и був улюбленим предметом старинних пісень. Русини, пануючі в тмутороканьській стороні, часто воювали з сусідами своїми Касогами. Князь касожский, именем Редедя, завізвав Мстислава до поєдинку з тою умовою, що хто з них в борбі буде витязем, той забере майно, жінку, діти и землю звитяженого. Мстислав прийняв завізане. Редедя був ростом велитень и незвичайно сильний; Мстислав знемогав в борбі з ним, та помолив ся до пресв. Богородиці и пообітував збудувати в єї имя церков, коли переможе свого ворога. Після того зібрав він усі свої сили, звалив Редедю на землю и зарізав ножем. Після умови забрав потім Мстислав ёго майно, жінку и діти, наложив на Касогів дань и збудував в Тмуторокани церков в имя пресв. Богородиці з вдяки, що помогла ёму в небезпечній хвилі. Сей

¹⁾ Після скандинавских вістей Святополк згинув в обширі Русі, убитий Варягами.

²⁾ З того часу о князю, що вступив на княжене, майже все говорить ся в літописях, що „він сів на столі.“ Виражене се годило ся з обрядом: нового князя дійсно саджали на стіл в головній соборній церкві, що й означало призначення ёго князем из сторони землі.

то князь-богатыр підняв ся на свого брата Ярослава з підвластними йому Касогами и прикликав на поміч Хазарів. Спершу, користуючись відъїздом Ярослава в Новгород, хотів було заволодіти Києвом, та Київляне ёго не прийняли; силою їх покорити, здає ся, він не хотів або не міг. Ярослав призвав из за моря Варягів. Примиїтити треба, що тогдішні князі майже все в усобицях мусіли призивати яких-небудь чужинців. Так було й тепер. Призваними Варагами проводив Якун (Гакон), котрий тим заховав ся в пам'яті на Русь, що мав плащ золототканий. Ярослав и Мстислав вступили до бою в сіверській землі недалеко Листвина. Була ніч и страшенна бура. Битва була завзята. Мстислав виставив против Варягів Сіверян; Варяги перемагали Сіверян, але на Варягів кинув ся відважний князь Мстислав не своєю смілою дружиною — и Варяги стали втікати; Якун втерав навіть свій золототканий плащ. Оглядаючи рано боєвище говорив Мстислав: „Ну, як тим не радуватись! Тут лежить Варяг, там Сіверянин, а своя дружина ціла!“ Рускі князі ще довго проявляли своє давнє значінє яко проводирі воївних шаєк, и тільки християнство мало-по-малу замінило їх в управителів земель.

Витязь не воював дальше з братом. Він післав Ярославови, що втік у Новгород, таке слово: „Ти старший брат, сиди в Києві, а мені вай буде ліва сторона Дніпра!“ Ярослав мусів згодити ся, Мстислав вибрав собі столицею Чернигів и заложив там це ков св. Спаса. З того часу брата жили між собою душа в душу и, користуючись слабостю наслідника Болеслава Хороброго, Мечислава, привернули в році 1031 Червеньські городи (Галичину), що зайняв був Болеслав; тогді привів Ярослав з Польщі багато полонників и поселив їх у себе над берегами Роси; Мстислав також дістав полонників для поселеня в своїм удлі. Таким робом в людість кївської землі вливав ся між иншими польський народний елемент.

В році 1036 умер Мстислав, виїхавши на полюване. Він не лишив по собі дітей. Удлі ёго дістав ся Ярославови, и з того часу кївський князь остав до смерти самовластцем руских земель, крім землі полоцької. Жив ще крім нёго оден син Володимира Святого, Судислав, в Пскові, та Ярослав за якусь-там провину, зараз по смерті Мстислава, посадив ёго в тюрму в тім-же Пскові, и нещасний сидів там аж до смерті Ярослава. Спершу Ярослав сам часто заїзджав у Новгород и проживав там довші хвилі, а в небутности своїй управляв через посадників. Коснятин, син Добрині, що не пустив Ярослава втікати за море, стягнув опісля

на себе гнів князя; ёго заслано в Ростов, потім убито в Муромі. В році 1038 Ярослав посадив в Новгороді сина свого Володимира, а по ёго смерті в 1052 році сина свого Изъяслава, и з того часу в Новгороді постійно вже були осібіні князі; особливо в перших часах вибрано старших синів кнiвського князя.

Ярослав розширяв обшир руского світа завоб'яванем нових земель. Крім прилученя Червеньских городів, забраних від Польщі, він щасливо воював з Чудю и 1030 р. заложив в чудській землі город Юриєв, названий так після християньского имени Ярослава, котрий в хрещеню одержав имя Юрия. В 1038-ім и 1040-ім р. вшправлявсь він на Ятвягів и Литву и наложив на них дань. Червеньскі городи все ще були спорною обширю між Польщею и Русю, та Ярослав укріпив їх при Русі тим, що помирился и поріднив ся з польским князем Казимиром. Ярослав віддав за нёго свою сестру. Казимир замість віна¹⁾ звернув вісімсот руских полонників, що колись забрав Болеслав: в тих часах цінли дуже людей, бо недоставало рук потрібних для обробленя поля и оборони краю. Дуже правдоподібно, що тогді Казимир відступив рускому великому князеві наконецно и Червеньскі городи, а за то Ярослав допоміг ёму заволодіти Мазовією. Не так щасливо закінчилась Ярославова морська війна з Грецією, остання в рускій історії. Між рускими купцями и Греками повсталала суперечка, в котрій убито одного Русина. Ярослав вислав 1043 р. против Византії сина свого Володимира и воеводу Вишату, та буря розбила рускі судна и викинула на берег Вишату з шість тисячами воївників. Греки окружили їх, взяли в полон и привели в Царгород. Там Вишати и многим Русинам викололи очи. Але Володимир відбив на мори щасливо напад грецких суден и вернув в отчину. В три роки заключено мир; сліщів випустили з усіма полонниками, а для скріпленя спокою грецкій імператор Константин Мономах віддав дочку свою за сина Ярослава, Всеволода. Не одно то було споріднене Ярослава з чужоземними самовластцями свого часу. Одна дочка ёго, Елисавета, була за норвежским королем Гаральдом, котрий лишив навіть потомству стихотвір; в нїм оспівує свої воєнні виправи и жалує ся, що красавиця руска холодна до нёго. Друга дочка Анна вийшла за французского короля Генрика I., и в новій отчині приступила до римско-католицкої церкви, що тогді тільки-що відпала від єдности з східною. Сини Ярослава

¹⁾ Плата, що дає після давного звичаю жених родичам або братам молодої.

(правдоподібно Вячеслав и Святослав) були жонаті з німецькими князями.

Ярослав більш усёго лишив по собі память в рускій исторії своїми ділами внутрішнього устрою. Не дармо підчас борби з Святотополком Київ'яне називали ёго „хоромцем“, охотником до будованя. Дійстно мав він пристрасть до будованя. В 1037 р. напали на Київ Печеніги. Ярослав був у Новгороді и поспішив на полудне з Варягами и Новгородцями. Печеніги страшенною силою підступили під Київ и розбито їх на голову. (З того часу вже набіги їх не повторялись. Часть Печенігів поселилась в рускій землі, и ми в пізніших часах видимо їх на рівни з Русинами у війсках руских князів.) В память сеї події збудовав Ярослав церков св. Софії в Києві на тій місци, де точила ся завзята битва з Печенігами. Церков св. Софії будували грецкі будівничі и украшали грецкі художники. Мимо пізнішого перебудовуваня и прибудовуваня, церков ся доси може служити образцем византийского будівництва тогочасного не тільки на Русі але й в усій Европі. У нас се одинока будівля XI-ого віку, що заховала ся в порівнаню в більшій цілости. В первістнім своїм виді була се подовгаста камінна будівля, зложена з величезних цегольних плит и почасті дикого каменя; довга на 52 аршинів а широкa околo 76 аршинів. Висока була від 60 до 70 аршинів. На північній, західній и полудневій стороні були зроблені камінні хори, піддержувані товстими стовпами з трёма арками внизу и вверху на полудневій и північній стороні; олтар тричастний, півкруглий з вікнами, а рядом з ним було дві каплиці. Будівлю освічувало пять купол, з котрих найбільша приходила над серединою церкви, а чотири над хорами. Олтарні стіни, олтарні стовпи и головна купола були украшені мозаїкою, а інші стіни стінною живописю.¹⁾ З верха церков була обведена присінком, з котрого на двох сторонах, полудневій и північній, провадило двоє витих сходів на хори. На тих сходах були намалёвані зображеня різних злучаїв з житя світского, як то : княжого полюваня,

¹⁾ Тепер з давньої мозаїки осталося на головнім олтарнім зводі зображене Богородиці з піднятими руками, а внизу на тій-же стіні часть Тайної Вечері, а ще низше під нею часть зображеній різних святих. На олтарних стовпах зображене Благовіщення: на лівій стороні Ангел з вітвою, а на противоположенім стовпі прядуща Богородиця. Крім того задержала ся часть мозаїки в куполі. Давна стінна живопись в XVII-ім віці була заштукатурена и на штукатурці були нарисовані інші зображеня, в XIX-ім віці була нова штукатурка відбита, відкрита и підправлена, але не зовсім удачно и в деяких місцях дуже самовольно.

княжого суда, народних забав и т. п. (Фрески сі суть доси, хоч троха підправлені).

Крім св. Софії Ярослав збудував в Києві церков св. Ірини (тепер вже не иснує), монастир св. Юрія, розширив Київ з західної сторони и поставив так звані Золоті Ворота з церквою Благовіщення над ними. По його наказу збудував в Новгороді син його Володимир 1045 р. церков св. Софії на взір київської, хоч в менших розмірах. Церков ся сталась головною святинією Новгороду.

Часи Ярослава визначились розширенням християнської релігії по всіх руских землях. Тоді вже виросло покоління тих дітей, котрих Володимир віддавав на книжну науку. Ярослав в тім згляді продовжав діло свого отця; по крайній мірі маємо вість, що він у Новгороді зібрав 300 дітей у старостів и попів и віддавав їх „учити ся книгам.“ В Суздальській землі в 1024 р. сам Ярослав боров ся против поганьства. Повстав в сій стороні голод. Ворожити навчали людей, будто старі баби скривають у себе жито и всякий достаток. Народ зворушив ся и кілька женщин убито. Ярослав прибув в Суздаль, покарав ворожитів и прихильників їх засадив в тюрми и научав народ, що голод есть карою Божою а не походить від чародійства старих баб. Християнство сильніше стало ширити ся в сій землі між Мерею. Найглибше вкорінилась нова віра в Києві, и тому там будувався оден монастир за другим. Помножене єпископских катедр вимагало установаєня головної катедрі над усіма або митрополії. Ярослав положив початок рускій митрополії разом з заложенем св. Софії. Першим митрополитом за Ярослава являє ся Теопемпт, що освящав в 1039 р. Десятинну церков, котру на ново перебудував Ярослав. В р. 1051 замість Теопемпта поставив був собор руских єпископів Іларіона, родом Русина, чоловіка замітно ученого на свій час, як показує позісталий по нім утвір „о благодати и законі.“ Сам Ярослав любив читати и бесідувати з книжними людьми; він зібрав знавців и поручив перекладати з грецкого на рускій язик різні твори духовної основи и переписувати вже переложені: таким робом зложила ся бібліотека, котру Ярослав казав берегти в св. Софії. Київський князь, як видно, наміряв освятити в очах народу свій княжий рід и в тій цілі, утвердивши ся в Києві, переніс тіло Гліба и положив рядом з тілом Бориса в Вишгороді: з того часу вони стали притягати до себе наряд на поклони; говорили, що тіла їх були нетлінні и що коло їх гроба слабі виздоровляли. В 1044 р. відбув Ярослав дивний обряд: він приказав викопати з землі и хрестити

в Десятинній церкві кости своїх стривів Олега и Ярополка, а потім похоронити їх в церкві.

Ярославови приналежить початок збірника давних законів під назвою „Рускої Правди.“ Збірник сей зберіг ся в кількох розмаїтих, то більше то менше повних редакциях; містить він права, установлені в різних часах и місцях, чого не можна докладно означити. До нас дійшла одна из старших редакцій и не сягає раніше як до кінця XIII-ого віку. Неперечно декотрі из статей уложено за синів и внуків Ярослава, о чім впрост говорить ся в самих статях. Учені уважають перші сімнайцять статей того збірника яко приналежні часам Ярослава; однак не можна заперечити, що мабуть и многі из слідующих статей первістно відносять ся до ёго ж часів. Головним предметом установ Ярославоих — злучаї обид и шкід, котрі наносять одні лица другим. Загально, як за убийство так и за скаліченє и побите вільна була месть; за убийство міг законно мстити брат за брата, син за отця, отець за сина и племянник за стрія. Коли ж не було мести, тогді платила ся князеви „вира“, що мала різні розміри, після власности обиди и після стану обидженого; таким робом за убийство всякого вольного чоловіка платилось 40 гривен, а за княжого мужа 80. Мабуть до часів Ярослава можна віднести постанову о „дикій“ вирі, котру платила князеви вся громада або вервь (від верівки, котрою обмірювано приналежну громаді землю) в тім злучаю, коли на землі громадській dokonано убийства, а не можна було пошукувати на убийці.

Коли хто найшов у кого-небудь украдену свою річ, міг її зараз взяти, як попередно объявив о крадежи на торзі; а як не объявив, то мусів вести злодія на звод, т. є. висліджувати, якою дорогою прийшла до него та річ. Такого порядку держали ся в справі збіглого або вкраденого холопа. Коли обжалований записав ся, діло рішалось судом з 12 вибраних людей.

Ще перед смертю розмістив Ярослав по руских землях своїх синів. В Новгороді був старший син ёго Володимир, що вмер ще за житя отця в 1052 р. В Турові був другий син Ярослава, Изяслав, котрому отець по смерти Володимира віддав Новгородске княжество и назначив по своїй смерти Київске; в Чернигові Святослав, в Переяславі Всеволод, в Володимирі Волинськїм Игор, а в Смоленську Вячеслав.

Ярослав умер 20. лютого 1054 р. на руках улюбленого сина Всеволода и похований в церкві св. Софії в марморовім гробі, що задержав ся до сеї пори.

III.

Преподобний Теодозий Печерський.

В сю добу, коли Русь прийняла християнство, православна церков живилась монашим духом и релігійне благочесте було під виключним впливом монастирського погляду. Склалось виображене, що чоловік може вгодити Богу більш усёго добровільною повздержливістю, терпіннями, гнобленем тіла, виреченем ся зсякого земного добра, навіть відцуранем ся від собі подібних, — що Богу мила печаль, смуток, слёзи чоловіка; и напротив, весела, супокійна жизнь єсть угодженем дияволу и веде до погибели. Образцем богоугодного чоловіка став ся пустинник, що зірвав усякі звязи з людьми; прикладом високої християнської чесноти ставили затворників, що добровільно сиділи в тісній келії, печері, на стовпі, в дуплі и т. п., жили ся нужденною, грубою стравою, зъобовязали ся до мовчаня, мучили тіло тяжкими жезлізними кайданами и виставляли ёго на всі невігоди нечистоти. Коли не всі мали вести таку жизнь, то всі по крайній мірі обовязані були в набожности приближати ся до такого идеалу. Слово *спасение* в християнськім змислі тісно звязувалось з звичаями, що виражали більше або менше таке стреміне. Цілий склад богослуженя був такий, як би уложений для монастирського житя: довге читанє и стоянє, багато молитов и правил, надзвичайно зложена символіка и обрядність — все прикладало ся такому людському товариству, де-б чоловік міг виключно займати ся молитвою. Сама основа молитов, що ввійшли в церковний звичай и були уложені затворниками, мала більш признак монастирського, як світського житя. Доконалий затворник був найвисшим идеалом християнина; за ним, після благочестивого погляду, слідувала монастирска поспільність — товариство безженних постників и працёвників, що вважали ся справденим християнським товариством; за ёго межею був уже „міръ,” що достапував спасеня тільки молитвами затворників и монахів и скілько-змога приближенем до установ.

монастирського життя. Тому-то піст, яко одна з тих установ, мав и доси має у народа важне значіне в ділі спасеня. Тому-то вступлене в монастир вважалось особливо богоугодним ділом, тим більше, коли з сим були сполучені повздержливість и трудности; тому-то набожний мирянин думав перед смертю вибавити ся од вічної муки и записував у монастир своє майно або сам спішив постричи ся. Хоч вінчає в церкві и признавало ся святим ділом, однак монаше безженьство ставилось далеко висше від сподружнїї жизни; набожний чоловік в поучаючих житєнісах и проповідях міг безперестанно стрічати приклади подані яко образці, як-то святий муж омшав подружє або навіть утікав від жінки для уєдиненого або монастирського життя. Народній благочестивий погляд шшов в сїм злучаю дальше від самої науки церкви и всяке зближене позів, навіть в подружю, називав гріхом. Звісно, що й доси многі між народом толкують первородний гріх Адама и Еви половим зближенем, хоч таке толковане давно відкинула церков. Та мимо того сама церков признавала безподружню жизнь висшою сподружнїї и родинної.

Монастиреви, з єго уставами, з єго реліійними споминками и переказами, суджено було стати ся осередком духової жизни, висшим центром просвіти, котрої лучі мали падати на наш грішний світ. Коли Божа довготерпеливість щадила сей грішний світ, достойний кари за всі провини и гріхи, то се, після реліійного погляду, завдячував він именно вставленю тих подвижників, що відреклись від него и згордували єго широким путем з усіма втіхами. Вони молились за грішний світ и в сїм залежала їх любов и служба людській суспільности.

В тих часах, коли духовна діяльність оберталась майже виключно в реліійній сфері або по крайній мірі була під сильним впливом реліії, понятно, що монастир став ся школою для народа; монахи були єго наставниками; в монастирях громадила ся книжна наука и значна часть збереженого до наших часів письменства носить на собі характер монаший.

Так було в византийскім світі и то само перейшло до нас. Хоч поруч з тим перенятим напрямком проявлялись проблески самостійної духової діяльності свіжого и даровитого народу, та для потомства вони не видержали ривалізації з монастирским духом. Печерський патерик, що містить життя святих черців печерського монастиря, став ся в протязі віків твором звисним усєму рускому народови, навіть неписьменному; між тим поетичний твір XII. віку „Слово о полку Игоря,” перехований злучайно в однім списку, служить сумним свідцтвом о затраті другого рода літератури, що

не мала в книжнім світі тої кріпости, якою тішились монастирські твори.

Поняття про відреченє від світа, про гнобленє тіла, уєдиненє и монастирську жизнь прийшли до нас, конечно, разом з хрещенєм. Хоч в часах Володимира в старинних списках літописи не говорять ся про монастирі, та се певно тому, що християнство щочино вводилось; однак правдоподобно й тогді вже появились перші початки монашого життя. Про часи Ярослава маємо певну вість, що за ёго княженя почали ся монастирі и умножили ся черці: сей князь любив духовних а особливо монахів; та перші початки були слабі задля нестачі людий свільних волею. Правдивими основниками монастирської жизни були: Антоній, а більш усёго Теодозий, що заложили печерський монастир. Звичай викопувати печери и поселяти ся в них задля спасеня повстав в Єгипті и истнував на цілїм Сходї. Разом з релїйними переказами зайшли до нас и оповіданя про печерників, що вгодили Богу: появили ся наслідувачі. Перший став копати печеру коло Києва Плярїон, священник в селї Берестовї, що потїм став митрополитом. Коли сей покинув печеру, поселив ся там молодий Антоній, родом з Любеча, що ходив на Атонську гору и там постриг ся в монахи. Повернувши в отчину він не вдоволяв ся житєм в монастирях основаних в Києві, поселив ся в печерї, морив себе повздержливостю, споживав тільки хлїб та воду и то лише через день. Скоро однак слава ёго рознеслась по Києві, набожні люди приносили ёму потрібне до життя. Приклад ёго вплинув на якогось священника, именем Никона; він пристав до Антонія и став жити з ним в печерї. За ним явив ся третій товариш: се був Теодозий.

Нам осталось житє того святого. Воно неперечно давнє, бо звїсне з рукописий XII-ого віку, и згадує ся в нїм, що написав ёго Нестор, печерський літописець. Після того життя уродив ся Теодозий в городї Василевї (нинї Васильків) и хлопцем переселив ся з родичами в Курск. Він втратив отця в тринадцятїм році и остав під доглядом матери, женщины упрямої и строгих обичаїв. Змалку замїтна була в нїм мовчальність и задумчивість; він усувався від дитячих шриць; релїгія стала притягати до себе сю скуплену натуру: релїйне чутє рано пробудилось в нїм и заволоділо всїм ёго битом. Перше, в чїм се проявилось, було стремлїнє до простоти; ёму противні здавались зверхні відзнаки, котрі надавали ёму перед низшими ёго становище в суспільности; він не терпів блискучої одїжи а надыгав таку, яку носили роби, и разом з ними ходив на роботу. Мати сердилась за се, а навить

била свого сина. Якись подорожні богомольці заняли ёго розказами про Єрусалим, про місця де жив, учив и терпів Спаситель, и Теодозий тайно уйшов з ними. Але мати дігнула ёго, вибила, закувала и держала в оковах, доки не приобіщав не втікати з дому. Коли вже Теодозий був вільний, став печи просфорн. И за се мати сердилась на него, бо вважала, що таке занятє не личить ёго роду. Материнський деспотизм вивів в-друге хлопця з мук: він утік від неї до якогось городу и пристав до священика; та мати знов найшла ёго и знов вибила. Таке певдоволенє матери з побожности сина обьясняє ся поганьським станом, в яким ще тогді були рускі люди, бо християнство проникло до них недавно; в Курску, городі глухім, незначім, не було ні одного монастиря; мешканці, хоч хрещені, не познакомили ся ще з монастирским битом; звичаї монашества для них здавались дивними и дикими. Муж, котрого Жите називає влaстителем города — правдоподібно княжий муж, посадник Ярославів —, полюбив Теодозия, взяв ёго до себе до дому и одягав в хорошу одіж. Та Теодозий давав сю подаровану одіж убогим а сам ходив в простій и наложив собі на тіло желізні ланьцухи: він певно чув, що святі затворники носили желізні пута и став їх наслідувати. Мати несподівано побачила сі кайдани, що до крови розїдали тіло єї сина, зняла їх и знов ёго вибила.

Тогді хлопець рішив ся втікати, до чого б не дійшло. Він чув, що в Києві є монастирі, и туди виправив ся, щоб там постричи ся. Дорога не була коротка, та ще й Теодозий єї не знав; на щастє він стрігив купецкий віз, що їхав з товарами в Київ, и не спускав ёго з очей; йшов за ним слідом и задержувавсь тогді, як віз задержував ся, и знов йшов дальше, як віз рушав з місця. Так дібрав ся він до Києва. Але київські монастирі ще менш припали до впадоби Теодозию, як Антонію. Молодець був бідний, ёго нігде не хотіли прийняти в монастирях. Він почув про Антонія, пішов до него и просив, щоб ёго прийав до себе.

„Сину — сказав Антоний — печера то місце сумне и тісне, а ти молодий: я думаю, що ти не витерпиш скорби в сім місці.“

„Чесний отче — відповів Теодозий — ти всє предвиджуєш, ти знаєш, що Бог привів мене до твоєї святости. Всє, що скажеш, буду чинити.“

Він казав Никону постричи Теодозия. Було се за князя Ярослава. Мати по чотирох роках вислідила пропалого без вісти

сина, приїхала в Київ и з великим трудом за помічю Антонія побачила ся з сином.

Теодозій не дав змінити ся ніякими просьбами и мольбами матери и намовив її прийати пострижене.

Вона рішилась на то, тільки щоб могла инколи видіти сина, и постриглась в монастири св. Николая (на так званій Оскольдовій могилі).

Мало-по-малу збільшалось число затворників. Оден молодий чоловік, син боярина, приходив слухати науки затворників и на-конець рішив ся прилучити ся до них. Никон постриг ёго. За ним постриг ся другий, скопєць Єфрем, приналежний княжого двору. Ті злучаї розсердили против печерників київского князя Изяслава Ярославича так, що грозив розкопати їх печеру. Князь посердив ся, але дав спокій затворникам: за то син боярина, пострижений під именем Варлаама, витерпів більшу борбу не своєю родиною. Він був жонатий. Отець взяв ёго силою з печери и уживав всяких способів, щоб відвести ёго від монашества, и поручив ёго жінці подійствовати на него своєю любовою. Оповідач представляє ласканє жінки зовсім так, неначе б діло йшло о хитрощах блудниці. Варлаам сидів в куті, не брав поданої ёму страви и не зважав на ласканє жінки: так провів він три дні, мовчав и тільки в мисля просив Бога, щоб скріпив ёго и вибавив від хитрощів жіночих. Наконець родичі побачили, що нічого з ним не вдіють, и відпустили ёго не слезами; оплакувала ёго повдовіла жінка, плакали слуги, бо любили ёго; Варлаам нічим не зрушив ся. Місце те в житєписи може послужити образцем тогдішнього погляду. Після того погляду, що часто стрічає ся в писанях монахів, ставить ся монаша одиночна жизнь висше над сподружний союз и родинні звязи, хоч вони все були одобрєні и освящені духом Христової релігії и уставами православної церкви.

Варлаам поставив над печерою перков и був игуменом після того, як Никон пішов з Києва в Тмутаракань. З того часу тут положено початок до монастирского житя. Незабаром переведено Варлаама на бажанє князя игуменом в монастир св. Димитрія в Києві, а замість него, по благословєню Антонія, вибрали брата игуменом Теодозія.

Доси жили всі печерники в тісноті дуже нужденно, живили ся хлібом и водою, приправляли собі сочевицю в суботи й неділі, але часто в недостачи сочевиці вдоволяли ся вареною зелениною. Теодозій переходив усіх своїми трудами, бо був дуже сильного складу тіла. Він усім служив, носив воду, дрова; всі жили руч-

ною роботою, а за призираний гріш купували собі муку; кождий мав змолоти свою часть; колиж інші устали й відпочивали, Теодозий мовив за них. Літними ночами виходив він з печери, роздягався до пояса, плів шерсть на копитка (ногавки) и клобуки (чернечі шапочки), котрі потім продавав для свого удержаня. Під час роботи співав він псалми, між тим як мухи й комарі кусали його до крови. Він перший приходив до церкви на службу божу, а остатній виходив, через цілий час служби божої стояв на однім місці и не ворухивсь ані трохи. Таке насилуванє и покірність приносили йому повагу й вславили його.

Коли Теодозий став игуменом, показав великий талант устроїтеля й правителя. Зверхні знаки власти не тільки не заманювали його, але були йому навіть противні; за то він умів управляти в самім ділі, як ніхто, и своїм норовственным впливом держав монастир в безумовнім послуші. Він вигледів одповідне місце для вибудуваня церкви недалеко від печери и в короткім часі збудував там другу церкву в имя Пресв. Богородиці, построїв коло неї келії, переселив ся там з братією з печер и післав одного монаха до Єфрема скопця в Константинополь, з просьбою прислати для новоустроєного монастиря устав. Єфрем скопєць, бувший постриженник печерський, прислав Теодозию устав студийського монастиря в Константинополі, що славив ся святостю своїх сподвижників и ревностю їх в православію під час иконоборства. Сей устав був отже багатовіковим уставом печерського монастиря.

Теодозий був дуже строгий, вимагав від братий точного вповнення устава и неустанно наглядыв, щоб монахи не улекшали собі монаших трудів. Він ночами обходив келії, часто підслухував під дверми, а коли вчув, що монахи розмовляють між собою, то ударяв палкою в двері. Нікому не позволяв мати ні якої власности и коли найшов що-небудь подібного в келії монаха, то кидав в огонь. Ніхто з монахів не смів нічого зїсти крім того, що подавано на спільний стіл. Головне, чого вимагав він — се безмежний послух воли игумена, послух без усякого розмислу. Се ставило ся висше посту, висше всяких змагань зморєня тіла, висше молитов. Всяке переимачє приказу игумена обявляло ся гріхом. Одного разу подав ключар братіи на стіл хліби, котрі игумен казав подати на попередній день; ключар зробив сю зміну тому, що минушого дня в монастири були вже інші хліби. Теодозий казав хліби подані не в означенім дню кинути в воду, а на ключара наложив покуту. Брати були привчені строго и буквально сповняти волю игумена: одного разу дверник не пустив

у монастир князя Изъяслава, тому що той князь приїхав у таку пору, коли Теодозій наказав дверникови пускати посторонних в монастирську загороду. Вимагаючи від братії строгої жebraчої и пісної жизни, він сам був для інших прикладом: їв звичайно тільки житній хліб, варену ярину без омасти и пив тільки воду; в великий піст від пущеня до пятниці вербної неділі заширав ся в тісній печері; все носив на тілі волосяницю, а поверх волосяниці лиху свитку и крім рук не мив ніколи свого тіла.

Теодозій приписував своїм монахам строге віддалене від світа, що вважав ся гніздом всякого зла, але відносив ся до світських людей з християнською любовю: він устроїв коло монастиря дім для калік, сліпих, хромих и давав на них десяту часть монастирських доходів, а в суботи посилав хліби по тюрмах. Хоч монастир мав неперестанні приноси, однак Теодозій не нагромаджував багатств, давав їх другим и часто бували дні, коли монастир нечаяно почав у велику недостачу. Теодозій в тім згляді здавав ся на волю Божу; часто в оправданє такої надії нежидані приноси визволяли братію з недостачі. Світські люди удавались до Теодозія з просьбами, щоб заступав ся перед князями и судьями; він помагав їм своїм заступством, бо князі и суди зважали на голос Теодозія, яко праведника.

Часто князі приходили до него, а також призивали до себе. Одного разу прийшов він до князя Святослава Ярославича и застав там велику забаву: одні грали на гусях и органах, другі співали пісні. Теодозій сидів и слухав ис сумним видом а наконєць промовив: „Чи так буде й на тамтїм світі?“ Князь казав зараз застановити забаву, зважаючи на присутність затворника, и потім вже Теодозій не стрічав у него таких забав; та се не спиняло князя віддавати ся забавам тогді, як не було Теодозія.

Добрі відносини до князів не спиняли Теодозія дорікати їм несправедливими ділами. Коли Святослав вигнав брата свого Изъяслава, Теодозій дорікав ёму и в своїм посланню до него порівняв ёго з Каїном, що вбив брата свого Авеля. Святослав так розсердив ся за се, що грозив заслати печерского игумена в темницю. „Я тому рад, сказав Теодозій; для мене се найлучше в жизни. Чого мені лякати ся: чи втрати майна и багатств? чи мені розлучати ся з дітьми и селами? Нагими прийшли ми на світ, нагими також вийдемо з него.“ Князь перестав дальше прослідувати Теодозія, котрого всі поважали, але й Теодозій перестав дорікати Святослави, а тільки при кождім злучаю просив повернути братови кня-

жене; також в своїм монастири казав поминати в ектеннях спершу Изяслава, яко великого князя, а за ним, вже из зглядів, Святослава.

До нас дійшли деякі науки игумена Теодозія: одні з них звернені властиво до монахів и відносять ся більш до питання богослуженя и монашої жизни; инші загально до християн. В одній з наук останнього рода „Про кари Божі“, в котрій Теодозій признає суспільні нещастя як: голод, слабости, напади ворогів, наслідками наших гріхів, що стягають за собою кару небесну, — він ганить між иншими різні поганські забобони тогочасної громади, що недавно приняла християнство. Таким робом стрічу з черцем, черницею, лисим конем и свинею вважали яко лихе віщуване и то спонукувало йдучого вертати назад. Теодозій нападає також на віруване в чихане, на чари, ворожби, зловіщі знаки, лихву, на світські забави, на музику, що тогді складала ся з гуслий и сопілок, на сміхованців, на поганський обичай цілувати ся з женщинами підчас бенкетів; більш усёго розводить ся про пиянство, яко хибу тогдішньої суспільности, але позваляє впрочім пити мірно. Замітно, що Теодозій, відповідаючи князеви Изяславови про деякі предмети релігійні, лагідніший в правилах о пості, як звичайно церковні вчителі пізніших часів. В середи и пятниці приписує він світським людям здержувати ся тільки від мяса а одним черцям від молочних страв. Повздержуване від мяса в середи и пятниці не обовязувало безумовно, и духовні могли так накладати як и увільняти (аще связанъ еси отцемъ духовнымъ въ среду и пятокъ мясо не ясти, отъ того же и разрѣшеніе приими). В загалі ніхто не повинен сам накладати собі постів, тільки тогді постити, як каже духовний отець. В господні и богородичні празники, також в день 12-и апостолів, коли припадають в среду и пятницю, Теодозій позваляє їсти мясо. Теодозій строго відносить ся до иновірців: „Жийте мирно не тільки з другами, учить він, але й з ворогами, однако тільки не своїми ворогами, а не з ворогами божими; своїм ворогом сей тобі буде, хто вбив би перед твоїми очима твого сина або брата; прости ёму всё; а божі вороги — жида, єретики, що держать криву віру... Нема лучшої віри як наша чиста, чесна, свята; живучи в сій вірі можна избавити ся від гріхів, доступити вічного житя, а тим, що у вірі латинській, вірменській, сараценьській, для тых не ма житя вічного, ані части не святими.“ Він виступав против віротерпимости: „хто хвалить чужу віру, той свою хулить, а хто хвалить и свою и чужу разом, — сей двоєвірець; хто тобі скаже: и ту й другу віру Бог дав — ти скажи ёму: хіба-ж Бог двоєвірець? Письмо каже: оден Бог, одна віра,

одно хрещенє.“ У відносинах до латинян Теодозий наказує православним відавати за них дочки и брати в них жінки, братати ся з ними, кумити ся, їх цілувати, їсти з ними й пити з одного начиня: коли латинянин буде просити їсти або пити, то дати ёму з осібногo начиня, а потім виполоскати и змовити молитву. Не менше приказує він князеви всякого невірнoгo, як и правoвірнoгo, накормити, одіти й визволити з бід. Більш усіх ненавидів Теодозий жидів и житєписець ёго говорить, що він ходив до жидів ім докоряти, досаджав ім, називав беззаконниками и відступниками и бажав, щоб ёго вбили за Христа.

Вже недовго перед смертю Теодозия положено початок до основаня камінної церкви на тім місци, де й тепер стоїть головна церков печерського монастиря. На перший раз дономіг до того оден Варяг, именем Шимон. Задержало ся про него таке поетичне оповіданє: Шимона вигнали стрії ёго з отчини; він виправив ся кораблем служити на Русь. Позістав ёму по отцеви хрест в десять локоть з поясом — після одного переказу вартости 50, після інших 8 гривен — и з злотим вінцем на голові Розп'ятого. Шимон забрав з собою пояс и вінець, як утікав з отчини. Тоді почув він такий голос: „Не вкладай сёго на свою голову, а неси на приготовлене місце, де буде ся церков Матери Мосі, и віддай в руки преподобного Теодозия, а він повісить ёго над жертвенником.“ Після сего привидженя зірвалась буря, коли він плив Балтійским морем в руску землю. Шимон затрівожив ся и думав, що Бог карає ёго за се, що взяв окрасу Христового образа, и став за се каяти ся; тоді побачив він на воздуху зображене церкви и вчув голос: „Се церков, що буде збудована в имя Божої Матери и ти будеш в ній положений. Розмірай поясом двацять локоть у висоту, трицять в довжину и трицять в ширину.“ Прибувши в Київ, Шимон не зважав на се и довго не будував церкви, та мав знов чудне привидженє. Вже по смерти Ярослава, за котрого він приїхав на Русь, виправлявсь Шимон з ёго силами Изъяславом, Святославом и Всеволодом против Половців и ходив до Антония за благословенєм. Преподобний Антоний сказав: „О сину! багато поляже від вістря меча, багато потопчуть и раниять, багато потоне у воді, а ти останеш; тобі суджено лежати в печерській церкві, що тут збудує ся.“ Русинів побито на Альті. Шимона ранено и він лежав на поли посеред трупів и умираючих и знов побачив у воздуху зображене тойж церкви, що ёму являлась над балтійськими водами. Він вилічив ся з ран, оповів Антонію про сі привидженя и віддав ёму вінець и пояс. Антоний

змінив имя Шимона на Симона и передав ёго дар Теодозію. Симон вельми полюбив Теодозія и багато допоміг ёму до вибудованя церкви. Се було в 1073 році.

Симон прийшов опісля до Теодозія и сказав ёму: „Дай мені, отче, слово, що душа твоя благословить мене не тільки в сій жизни, але й по смерти моїй и твоїй.“ — „Ся просьба висше моєї сили, відповів Теодозій. Але як по моїй смерти вибудує ся та церковь, як будуть в ній зважати на перекази и мої устави, то се буде тобі знаком, що я маю ласку в Бога.“

„Господь свідчив про тебе, сказав Симон, я сам чув з пречистих уст Ёго образа. Помолись також об мені и о сині моїм Юрїю и о потомках моїх, як ти молиш ся о своїх ченцях.“

„Я не о одних тільки ченцях молю ся, відповів ёму Теодозій, але й о всіх, що люблять се місце.“

Симон поклонив ся до землі и сказав :

„Отче! не вийду від тебе, дай мені на письмі своє благословене.“

Теодозій дав ёму молитву, яку тепер вкладають у руки покійникам.

Та Симон, готовлячись будувати церковь, попросив ще в Теодозія відпустити гріхи ёго родичам.

Теодозій підняв руки у гору и сказав: „Най благословить тебе Господь Сиона та щоб ви побачили красоти Єрусалима по всі дні жизни вашої в третім, в четвертім роді до останнёго.“

Симон оставив латинську віру и перейшов на східне православ'є.

Церков заложили в 1073 р. Теодозій и єпископ Михаїл під час побуту в Царгороді митрополита Юрія. Основанє єї подало повід до зложеня розказів про се, як чотири майстри в Царгороді одержали від самої Богородиці приказ ити в Русь и збудувати церковь, що образ, опісля намістний, принесений з Греції, вручила сама Богородиця и що се утвір штуки небесної. Се був початок того богоговійного почитаня образів явлених, що так опісля розширило ся на Русь. З винайденем місця для церкви також вязали ся чуда, подібні чудам Старого Завіту в исторії Гедсона и Ілїї. Теодозій бажаючи дізнатись, яке місце угодне буде Богови для поставленя церкви, молив ся, щоб всюди була роса, а на тім місци, де має бути церковь, не було роси; на другу ніч просив відвортно, щоб там була роса, де всюди не було роси, — и все сповнялось по ёго бажаню... Місце вказане висшим знаменем для церкви було заросле

корчами; сі корчі знищив огонь, зведений з неба силою молитов Теодозія. Коли треба було конати рів під основи церкви, підняв перший сю роботу князь Святослав. Богаті люди жертвували волости й села на будівне церкви з тою умовою, щоб були поховані на сім місці. Варяг Симон перший дізнав сеї чести.

В слідуючій 1074 році, 2. мая умер преподобний Теодозій и назначив по вибору братий, навіть против свого власного бажання, наслідником своїм Степана. Він казав по своїй смерті не вмивати свого тіла и похоронити в печері, в сій бідній одіжи, котру носив и в котрій умер.

По переказу просив Теодозій перед смертю Святослава, щоб церков печерска була визволена з під власти князів и владик, тому що її заложила Богородиця а не люди; справді монастир довго був незалежною общиною. Теодозій установив тверду норовственну звязь між усіми, що належали до монастиря. Коли хто буде призваний на яке-небудь висше духовне місце на Русі, то може ёго приймати и виходити з монастиря тільки за дозволенєм старших, та все мав гледіти успокоєня в печерськім монастири; тільки за таких святий основатель монастиря обіцяв молити ся перед Богом. Многі печерські ченці, що займали опісля високі місця в рускій церкві, зважали на заповіт основателя и, де вони ні були, не теряли звязи з монастирем. З благословеннями св. Теодозія в мисли, духовний питомець печерского монастиря, чи був він в Ростові, Володимирі, Новгороді, Полоцку, все звертав ся серцем до Києва, до заповітної обители, яко обіцяної землі спасєня, хоронив правила, що одержував у сім монастири, и ширив їх усюди, куди сягав ёго вплив. Се різко проявляє ся в однім памятнику духовної літератури XII-ого віку, а именно в посланію володимирского єпископа Симона до печерского монаха Поликарпа: „Хто не знає мене грішного єпископа Симона и краси соборної церкви володимирської и другої суздальської, що я сам збудував. Скільки в них городів и сіл и збирають десятину з усеї тої землі и всім тим владі наша малость! Скажу тобі, що всю ту славу и честь я вважаю грязю и волів би я тріскою стирчати за воротами або смітем валяти ся в печерськім монастири, та щоб люди тим покидали ся, або бути одним з тих убогих, що просять милостьні перед воротами чесної лаври: лучше сеї дочасної чести для мене оден день в домі Божої Матери, як тисяч літ в оселях грішників.“

Той-же дух, що виявив ёго Теодозій в своїй жизни и устрою монастиря, на довго оставав у ёго монастири. За ним появил ся цілий ряд борців, котрих діла записувались, переказувались устно,

служили прикладом для інших монастирів и ширили в рускiм народi звiсний напрямок релiгiйних поглядiв. Відтiль впливало, там скрiпилося и утвердилось то розширене понятє, що Бог любить в християнщинi: добровiльне терпiнє, морене себе постом, удалене від подружнїї звязи, втомляючу молитву, слiзи, смуток, вздохи, жаль, убожество, — що монастир єсть дорогою до спасеня, и в свiтi, коли не зовсiм неможливо, то вельми трудно спастись: тiльки надiя на молитви подвижників може давати потiху; тому треба подавати монастирям дари и надiляти їх богацтвами, щоб у них молили ся за грiшників.

В тiм напрямку були свiтлi сторони. Вони залежали вже в тiм, що монастирi були головними провiдниками християнства; а в добродiйнiм впливi християнства чей и невiрнi люди сумнiвати ся не можуть. Та з другої сторони вiдзнака монашого стану и шана чернечої жизни вносили одностороннiсть в релiгiйнi погляди. Думка, що Богу всего милiйша одиночна, трудяща жизнь ченця, и чоловік тим ближший спасеня, чим далше від свiта, виперала християнську чесноту з сего свiта: набожнi люди стремили не до того, щоб в людскiм товариствi, в свiтi звершати дiла любови христової; їх iдеал жизни Богу милої був не посеред людских вiдносин, але противно, по за ними. Спасене лекшим здавалось одинокому, вiдорваному від людей затворникови; а напротив жите з людьми доводило до неминучого грiха; — так думали Русини, коли між тим пiсля духа Євангелия слiдувало думати на вiдворот. Словам Христа — що той не гiдний Ёго, хто Ёго ради и Євангелия не оставить отця, матери, жiнки и всiго, що ёму дороге в свiтi — надавали змисл вступленя в монастир, коли між тим вони домагались від послiдувача Христового висше від усяких родинних и крiвних вiдносин ставити правду, оповiщену наукою Спасителя и потверджену прикладом Ёго жизни и смерти. Високе змаганє страдати за правду, за ближних, обернулось в змаганє страдати для самого страданя; середок став ся цiлю; борба з дияволом, в образi зла и зiпсутя людского товариства, замiнялась борбою з марами, що трiвожили розстрєснi нерви змореного пустинника. Безженнiсть, котру колись предкладав апостол jako стан вiдповiднiйший, и то до часу, для деяких ёму подiбних, в тяжку добу прослiдованя, — вивисшено саму по собi jako мужнiсть и тим понижено подружний союз; то, що могло бути участю тiлько немногих, одарених спосiбностю „вмiстити“, ставилось коли не обовязуючою, то все таки висшою чеснотою, достойною змаганя, и замiнялось в дивоглядне насилуване природи; наконець шаноба для слiз, смутку, болiзни, убожества, загально

для нещастя, що приказав Учитель для пільги в горю, для щастя людського, замінилось у змарочне домагане сліз, смутку, болізни и убожества. Таким способом логічно виходила безцільність діл любови Христової; коли страдане вважало ся само по собі цілю, то не треба було стремити до зменшеня ёго на землі; напротив здавалось, що треба о се дбати, щоб люди страдали: до того доводила односторонність, що випливала з пануваня монашого напрямку в християнстві. Коли идеал християнської мужности був поставлений по за горожанським товариством и під умовою насилуваня людскої природи, то ёго не могли осягнути не тільки всі, але й більшою частю ті, що виключно ёму віддавались; відтіл вийшло, що наслідки стремління до такого идеалу були більш усёго противні духови Христової науки, именно: лицемірство, обмана самого себе, святочництво и притуплене ума. З виімкою немногих людей, котрим з-висше дано було осягнути висший идеал монаший, з виімкою бідолах, слабих душею и тілом, неспосібних до праці суспільної — монастирі наповнялись людьми, що вмовили в себе то, чого в них не було, жалкими муками, що виображали собі, що Богу миле насилуване даної Богом духовної и тілесної природи чоловіка, а більш усёго самолюбамі, дармоїдам и лицемірам, що надягали на себе личину святости. По за монастирями цілий світ перебував в грубій похотливости и в темній невіжі, панували й на дальше и розвивали ся гріха, діяли ся насиля й злодійства, лилась ріками кров людска, люди гнобили одні других; між тим набожне чуте потішало ся тим, що так конечно мусить бути на світі по воли Божій, и дбало примирити ся з сумлінням и божеством у виповнюваню деяких видимих звичаїв, що зближали жизнь до чернечого идеалу, поставленого по за світом и горожанським товариством.

IV.

Князь Володимир Мономах.

Між давними князями дотатарської доби після Ярослава ніхто не лишив по собі такої голосної та доброї пам'ятки, як Володимир Мономах, князь діяльний, сильний волею, що визначавсь здоровим умом посеред своїх братів князів руских. Около ёго имени обертають ся майже всі важні події рускої історії в другій половині XI-ого і в першій четвертині XII-ого в. Сёго чоловіка можна справедливо назвати представителем свого часу. Славянсько-руські народи, що з незапам'ятних часів жили віддільно, мало-по-малу підчинились власті київських князів і таким способом задачею їх спільної історії стало поступенне і повільне творене державної цілості. В яких формах і в яким степені могла проявити ся та цілість і дійти до цілковитого осущення — се залежало вже від наслідуючих умов та обставин. Суспільний устрій у тих народів мав ті загальні для всіх признаки, що вони складали землі, котрі тягнули до городів, точок своїх осередних; в своїм часі дробились вони на часті, хоч зберегали до звісного степеня зв'язь, так між частями роздробленими, як і значнійшими одиницями, і відтіль походило, що були два роди городів: старші і менші; останні були залежні від перших, але з признаками внутрішньої самостійності. Члени землі збирались в городах радити про свої діла, а вести розправу, оборонювати землю і управляти нею мав князь. Спершу політична власть київських князів виражалась тільки в тім, що вони збирали данину з підвладних; дальшим степенем до сильнішої єдності і зв'язи між землями було розміщене синів київського князя в різних землях, а наслідком того було розвітлене княжого роду на лінії, більше або менше відповідні розложеною і розвітвленю земель.

Се розміщене княжих синів почало ся ще в поганьстві, та грубі варварські звичаї не допускали розвинути ся якому-небудь по-

вому порядку; сильніші братя виганяли слабих. Так з синів Святослава остав ся оден тільки Володимир; у Володимира було багато синів и всіх він розмістив по землях; та Святополк за прикладом поганьских предків став виганяти братів; діло скінчилось тим, що, з виключенем осібно виділеної полоцкої землі, що дісталась старшому синові Володимира, Изъяславови, яко уді матері, уся остання Русь була під властю одного київського князя Ярослава. Се не була монархия в нашім змислі слова и зовсім не вела до тривалого получения земель між собою, а напротив, чим більше земель могло нагромадити ся під властю єдиного князя, тим менше могла та єдина власть наглядати над ними и мати вплив на ток подій в тих підвласних землях. Напротив, коли по прийнятю християнства разом з одною вірою входив на Русь и оден письменний язык и однакі норовствениі, політичні и юридичні понятя, то хоч в різних землях перебували и свої князі, то ті князі походячи з єдиного княжого роду зберегали більше або менше однакі понятя, привички, перекази, погляди, були при тім під руководством єдиної церкви, отже своїм правленем допомагали розширенню власностей и признак однакових у всіх землях и вели їх до з'єднєня між собою.

Після Ярослава починає ся вже непереривно ся доба, що звичайно називає ся удільною. Осібні князі явили ся в землі Сіверян або чернигівській, в землі смоленських Кривичів, в землі волнській, в землі хорватській або галицькій. В землі новгородській спершу зважали якби на правило, що там князем мав бути старший син київського князя, та се правило дуже скоро уступило силі народнього вибору. Земля полоцка вже перше мала осібних князів. В землі руській або київській віділилось княжене переяславске и до того княженя після розділу Ярослава прилучена віддалена ростовска волость. Властиво не було ані правил для розміщення князів, ані порядку їх наслідства, ані навіть прав кожного лица з княжого роду на княжене де б то ні було; відтіля потім природно мусіли виходити непорозуміння, що доводили неминучо до усобиць. Само собою розуміє ся, що то задержувало хід розвитку тих засновків образованности, що Русь одержала з християнською вірою. Та ще більш сприяло се розвите сусідство з кочуючими народами и неперестанне ворогуванє з ними. Здавалосьь, якби Русь доля судила видіти у себе прихожих из сходу гостей, що зміняли одні других: в X-ім віці и в першій половині XI-ого в. вона терпіла від Печенічів, а від половини XI-ого в. їх змінили Половці. При внутрішнім неладі и княжих усобицях Русь не могла вбезпечити ся

и охоронити ся від такого сусідства, тим більше що князі самі призивали чужинців у своїх усобицях оден против другому.

При такім положеню діл найважнішою задачею тогдішньої політичної діяльності було, з одної сторони установити лад и згоду між князями, а з другої дружнo обернути всі сили рускої землі на свою оборону против Половців. В исторії дотатарської доби ми не бачимо ні одної такої особистости, котрій би вдало ся докопати тревало и успішно таке велике діло; та з усіх князів ніхто не прямиував до тої цілі з такою ясністю погляду и з таким хоч хвилиним успіхом, як Мономах, и тому имя ёго мало довго повагу. Крім того про жизнь ёго зложилось понятє яко про князя взорцевого.

Володимир родив ся в 1053-ім р., рік перед смертю діда свого Ярослава. Він був сином Всеволода, найбільш любленого из синів Ярослава. Між тим коли Ярослав інших синів розмістив по землях и назначив ім уділи, Всеволода держав усе коло себе, хоч дав ёму уділ близький від Києва Переяславль и віддаленний Ростов. Старець Ярослав умер на руках у Всеволода. Мати Володимира, остання подруга Всеволода, була дочкою грецького імператора Константина Мономаха; Володимир одержав по дідови з материнської сторони имя Мономаха. Таким робом мав він три имена: одно княже — Володимир, друге хрестне — Василь, третє по дідови з материнської сторони — Мономах.

В тринадцятім році життя займав ся він вже війною та полюванем, що після тогдішніх понятій личило княжому роду. Володимир в тім злучаю не був виімкою, бо в тих часах князі загально дуже рано робили то, що після наших понятій личить тільки дорослим; їх навіть женили в хлопцям віці. Отець післав Володимира в Ростов, а дорога вела через землю Вятчів, що ще тогді не хотіли супокійно підчиняти ся княжій власті Рурикового дому. Володимир не довго був в Ростові и скоро появил ся в Смоленську. На Руси тим часом починалось двоєке горе, одно за другим, що роздерало край цілі віки. Спершу піднялась княжі усобиці. Початок до тих усобиць був ось-який. Ростислав, син помершого Ярослава Володимира, утік в Тмутаракань, город положений на Таманськім полуострові а приналежний тогді чернигівському князеві, що помістив там свого сина Гліба. Ростислав вигнав того Гліба, але й сам не вдержав ся по нім. Подія ся, одна з многих подібних в слідуєчих часах, здає ся сама по собі замітна именно тому, що

вона була тогді першою в тім роді. Після того проколола ся вражда між полоцкими князями и Ярославичами. В 1067-ім р. полоцкий князь Всеслав напав на Новгород и ограбив ёго; за то Ярославичі пішли на него війною, розбили и взяли в полон.

В послідуючім 1068-ім р. настало инше горе. Найшли из сходу Половці, кочуючий нарід туркоманського племені; вони стали нападати на рускі землі. В перший раз стерли ся з ними Русини невдачно. Київського князя Изъяслава розбито и в слід за тим прогнали ёго самі Київляне, з котрими він и перше жив в незгоді. (Изъяслав вернув в Київ з помічю чужоземців-Поляків, а ёго син по варварски казнив и мучив Київлян, що вигнали ёго отця; тому-то Київляне при першій нагоді опять позбули ся князя. Изъяслав знов утік, а замість него засів на київскім столі брат ёго Святослав, що перед тим княжив в Чернигові; тогді чернигівскою землею став управляти Всеволод, а сина ёго Володимира Мономаха посадили на княженє в Смоленську.)

Через цілий час княженя Святослава служив ёму Володимир як старшому князеві, бо отець Володимира, Всеволод, був в згоді з Святославом. Таким робом Володимир з порученя Святослава ходив на поміч Полякам против Чехів, а також в справі всёго Ярославового племені воював против полоцких князів. В 1073-ім році вмер Святослав и на київскім столі опять засів Изъяслав, що на сей раз, як здає ся, погодив ся з Київлянами и з своїм братом Всеволодом. Сей князь вивів з Володимира-Волинського сина Святославового Олега, щоб там посадити свого власного сина. Олег остав без уділу и прибув в Чернигів до Всеволода. Володимир був тогді в дружних відносинах з тим князем, приїхав из Смоленська в Чернигів и гостив ёго з отцем своїм. Та Олегови досадно було, що він не володів землею, де княжив ёго отець и де прожив він дитинний вік. В 1073-ім році він утік з Чернигова в Тмуторокань, де по Ростиславі жив вже подібний ёму князь, біглець Борис, син помершого Вячеслава Ярославича. Не треба думати, щоб такого рода князі дійсно мали які небудь права на то, чого добивались. Тогді ще не було установлено и не війшло в звичай, щоб усі лица княжого роду конечно мали уділ, як рівно-ж не утвердило ся правило, щоби у всякій землі були князями лица привалежні до одної княжої вітви через своє походженє. В самім розпорядженю Ярослава не видно, щоб він, розміщуючи своїх синів по землях, мав загода на думці розтягнути право осаджених синів на їх потомство. Сини Ярослава також не установили такого права, як то видно в Смо-

леньську и на Волини^{*)}). Тільки вітва полоцка держалась упорно наслідства в своїй кривській землі, хоч Ярославичі хотіли відсіяти її виперти. Відносини зовсім не були означені, не було загально прийнятих и освячених часом прав князівських на княжене, отже з того зрозумно, що кождий князь, як тільки дозволяли на те обставини, старався настановляти свояків — а особливо синів, як були у него, — и в такім злучаю не жахався виперти з місця иншого князя, менше собі близького. Від таких поступків не могла князів здержати думка про порушене чужого права, тому що такого права ще не було. З своєї сторони було зовсім природно для князя гледіти княженя, так як княжили ёго отець и рідня а особливо там, де був князем ёго отець, де може й він сам родився и де змалку навикався в думці заступити місце отця. Такий князь міг найлекше найти собі поміч у воївних чужоземців. И справді звернулись до Половців Олег и Борис, що утікли в Тмуторокань. Не вони перші вмінали сих ворогів Руси в єї внутрішні усобиці. Скільки нам звістно, був першим Володимир Мономах, що показав їм дорогу до такого вмінання. Після власної звістки Володимира Мономаха, поміщеної в ёго поученю, він ще перед Олегом и Борисом, за життя свого дяді Святослава Ярославича, водив Половців на полоцку землю.

Олег и Борис кинулись з Половцями на сіверську землю. Всеволод вийшов їм на стрічу, але ёго розбіли. Олег легко заволодів Черниговом; Чернигівці привняли ёго самі, бо знали ёго здавна: мабуть він и родився в Чернигові. Коли опісля Всеволод разом з кївським князем Изяславом хотів відняти Чернигів в Олега, Чернигівці показалися прихильними Олегови. Між тим Всеволод и Изяслав всіли зайняти стіни окільного города и спалили будівлі, що находилися в обширі утвореній тим окільним городом. Мешканці не здавалися и уйшли до внутрішнього города, так званого „більшого“, и боронилися до останних сил. Олега з ними не було в городі: не піддержував він своєю присутністю и запобігливістю того упорства, з яким тогді стояли за него Чернигівці, и мабуть походило воно из щирої прихильности Чернигівців до него. Володимир був

*) Ще раньше змер Вячеслав, що княжив в Смоленську; князі перевели туди з Волини Ігоря, а по смерті Ігоря назначили там князем Володимира Мономаха мимо дітий Ігоря. Так само на Волини не було права наслідства між князями, а кївські князі поміщали там своїх синів; так коли княжив в Києві Изяслав, на Волини був ёго син, а коли Святослав заволодів Києвом, то помістив там свого сина; коли-ж Святослав умер и Изяслав знов став князем в Києві, став на Волини княжити син Изяслава

тогді з отцем. Почувши, що Олег з Борисом иде против них на визволене Чернигова и веде з собою Половців, оставили облогу и пішли на стрічу ворогам. Наступила битва на Ніжатицькій Ниві під селом тої-ж назви. Бориса убито, Олег утік. Та їх витязі дорого заплатили за свою побіду. Київський князь Изяслав поляг в тій битві.

Смерть Изяслава доставила Київ Всеволодови. Чернигів втеривши надію на Олега здав ся и в сім городі посадили Володимира Мономаха. Олег и брат ёго Роман Святославич трібували вигнати Володимира з Чернигова, але надармо. Володимир випередив їх, вийшов з війском під Переяслав и без битви позбув ся суперників; він помрив ся з Половцями, що помагали Святославичам. Половці и Хазари, що були з ними, зрадили своїх союзників: Олега виправили в Царгород, а Романа вбили. Володимир умів дуже вдачно роз'єднати противників.

Оставши на княженю в Чернигові, Володимир мусів з усіх сторін розправляти ся з противниками. Тмуторокань знов вирвала ся з під ёго власти: там засіли инші два беззудільні князі, сини Ростислава Володимировича. Половці неустанно непокоїли чернигівську землю. Хоч Володимир заключив з ними союз під Переяславом, та союз сей не міг бути тревалий: передовсім Половці, яко нарід хижацький, не дуже свято держали всякі договори; вдруге Половці розбивались на орди під проводом різних князьків або ханів и звали ся в літописях наших „чадо“; між тим як одні мирились з руским князем, другі нападали на ёго край. Володимир розправляв ся з ними скілько можна було удачно. Таким робом, коли два половецькі князьки пустошили сторони сіверского пригорода Стародуба, Володимир призвав на номіч иншу орду и розбив їх. Опісля розсіяв він під Новим Городом (Новгородом-Сіверским) орду иншого половецького князя и визволив полонників, що Половці уводили в свої становища, звані в літописях „вежами“. На півночи були у Володимира завзятими ворогами — половецькі князі. Князь Всеслав напав на Смоленськ, що зіставав у власти Володимира и після того, як отець посадив ёго в Чернигові. З мести за се Володимир наняв Половців и водив їх пустошити землю половецьку: тогді дісталось и Минську; там, після власного свідоцтва Володимира, не оставлено ані челядина (слуги) ані скотини. З другої сторони Володимир воював з Вятичами: сей славянський нарід все ще уявно не піддавав ся власти Рурикового дому и Володимир два рази ходив війшою на Ходоту й сина ёго — проводирів сёго народу. По приказу отця займавсь Володимир також ділами на Волини. Сини Ростислава

заволоділи були сим краєм. Володимир вигнав їх и посадив Ярополка, Изяславового сина. Коли-ж сей князь не погодив ся з київским, то Володимир по приказу отца вигнав ёго и посадив на Волини князя Давида Игоревича, а слідуячого року (1086) знов посадив Ярополка. Тоді власть київского князя в тім краю була ще сильна и князів настановлювано и змінювано після ёго верховної волі.

В 1093. році вмер Всеволод. Володимир не бажав покористуватись своїм положенем и заняти київський столець, бо привиджував, що з того вийде усобиця. Він сам післав закликати на київске княжене сина Изяславового Святополка (що княжив в Турові). Сей був старший від Володимира літами и мав певно багато прихильників в київській землі. Через цілий час княженя Святополка був Володимир ёго вірним союзником, ділав з ним усе згідно и ні трохи не думав позбавляти ёго власти, хоч київляне вже не любили Святополка, а Володимира.

Володимир став ся, так сказати-б, душею всієї рускої землі; коло него обертались усі єї політичні події.

Ледво що засів Святополк в Києві, як Половці прислали до него послів, щоб заключив з ними мир. Святополк привів з собою з Турова дружину, людей собі близьких. З ними він про всё радив и вони пораяли ёму засадити послів половецких в темницю; коли після того Половці стали воювати и облягли оден з пригородів київської землі — Торцький, Святополк вишустив задержаних послів и сам предкладав мир, та Половці вже не хотіли мирити ся. Тоді Святополк став радити ся з київлянами: радні ёго розділили ся в гадках: одні, більш відважні, поривали ся до бою, хоч у Святополка було готових збройних тільки 800 людей; инні раяли, щоб бути більш осторожними; наконець рішили, щоб просити у Володимира помочи для оборони київської землі від Половців.

Володимир виправив ся з своєю дружиною и закликав також свого брата Ростислава, що княжив в Переяславлі. Війско трёх князів зійшлося на березі ріки Стугни и там зібрала ся рада.

Володимир гадав, що лучше, як би ні було, помирити ся, тому що Половці були сполучені силами; того-ж доказував боярин по имени Ян та ще де-хто з дружини, та київляне запалились и хотіли конечно бити ся. Їм уступили.

Війско перейшло ріку Стугну, пішло трёма відділами, так як було трёх князів-проводирів, — перейшло Триполе и стало між валами. Се було 20. мая 1093 р.

Тут Половці наступили на Русинів и виставили гордо в їх

очах свої знамена. Спершу пішли вони на Святополка, розбили його, потім ударили на Володимира и Ростислава. В руских князів мало було сили в порівняно з неприятелем; вони не витримали и стали втікати. Ростислав утонув при переправі через Стугну; Володимир сам мало що не пішов на дно, кинувшись спасти потопляючого брата. Тіло втонувшого привезли в Київ и похоронили у св. Софії. Смерть Ростислава приписували Божій карі за жорстокий поступок з черцем печерским старцем Григорієм. Про старця сього говорили тогді, що він має дар віщуна. Стритивши старця Ростислав запитав його: від чого приключить ся йому смерть? Старець Григорій відповів: від води. Ростиславу се не сподобалось и він казав Григорія кинути в Дніпро; и за сю провину, як говорили, постигла Ростислава смерть від води.

На тім не скінчилось. Половці дійшли до Києва и між Києвом и Вишгородом на урочищі Желані в другий раз розбили Русинів того-ж року 23. липця.

Після тої побіди Половці розсіялись по руских селах и забирали половників. Повесник описує різкими чертами стан бідних Русинів, котрих купами гнали вороги в свої вежі: „Сумні, змучені, втомлені безхліб'ям та безвід'ям, нагі та босі, чорні від пилу, з закрівавленими ногами, з невеселими лицами йшли вони в неволю и говорили одні до других: я з такого-то города, я з такого-то села, розказували про свою родину и з слезами зводили очи на небо до Всевишнього, що знає всё тайне.“

В слідуючій 1094-ім році Святополк думав положити кінець нещаст'ям руского народу, заключив з Половцями мир и оженив ся з дочкою половецкого хана Тугоркана. Та й сей рік був не менше тяжкий для рускої землі: сарапча винищила хліб и траву на полях, а споріднене ківського князя з половецким не зберегло Руся від Половців. Коли одні Половці мирились и споріднювали ся з Русинами, інші вели на Володимира його неумолимого суперника Олега. Олега заслали були Візантійці в Родос, та не довго він там перебував. В 1093-ім році він вже був в Тмуторокани, вигнав відтіль двох князів таких бездомних як и він (Давида Игоревича и Володаря Ростиславича) и сидів якийсь час супокійно в сім городі. Та в 1094-ім році прикликав він Половців и пустив ся добувати ту землю, де княжив отець його. Володимир не дер ся з ним, відступив йому добровільно Чернігів, здає ся також тому, що в Чернігові, як и перше, були прихильники Олега. Сам Володимир виїхав в Переяславль.

Тогді вже, як видно, виробив ся вповні характер Володимира и в сім дозріла гадка ділати не для особистих своїх виглядів, а

в хосен всієї рускої землі, на скільки він міг той хосен розуміти; найбільше-ж — енергично, сполученими силами спасти руску землю від Половців. Доси виділи ми, що Володимир, скільки було можна, старався устроїти покій між Русинами й Половцями; та з того часу він стає ся завзятим и непримиримим ворогом Половців, воює з ними, підіймає на них усіх руских князів и з ними всі сили руских земель. Вражду сю розпочав він поступком з двома половецькими князями: Китаном и Илтарем. Сі князі прибули під Переяславль договорювати ся про супокій, розуміє ся з заміром сей супокій нарушити, як и перше робилось. Китан став між валами за городом, а Илтар ис знатійшими людьми приїхав в город; з рускої сторони виправив ся до Половців закладником син Володимира Святослав.

Тоді-ж прибув від Святополка Київлянин Славята и раїв убити Илтара, що приїхав до Русинів. Володимир спершу не рішав ся на таке віроломство, та до Славяти пристали дружинники Володимира и говорили: „Нема гріха в тім, що ми нарушило клятву, тому що вони самі дають клятву, а потім гублять руску землю и проливають християнську кров.“

Славята з рускими молодцями підняв ся продерти ся в половецький стан за городом и вивести відтам Мономахового сина Святослава, післаного до Половців закладником. З ним разом взяли ся за се діло Торки (нарід того-ж племені, що й Половці; та яко поселенці Київської землі вони вірно служили Руси). В ночі 24. Лютого вони не тільки щасливо визволили Святослава, але убили Китана и ёго людей.

Илтар був тогди у боярина Ратибора; рано 24. Лютого Илтара з ёго дружиною закликали снідати до Володимира; але ледво-що Половці ввійшли в кімнату, де їх закликали, як за ними замкнули двері и син Ратиборів Ольбег постріляв їх зверху через отвір, зроблений в стелі кімнатній. Русини оправдували свій віроломний поступок тим, що їх вороги були також віроломні. Та Володимир став після того ззивати руских князів против Половців, а між тими й Олега, від котрого зажадав видачі сина убитого Илтара. Олег не видав ёго и не йшов до князів.

Київський князь Святополк и Володимир ззивав Олега до Києва на раду про оборону рускої землі. „Иди в Київ“, говорили ёму князі, „тут ми умовимо ся про руску землю перед єпископами, игуменами, перед мужами отців наших и перед городскими людьми, як нам обороняти руску землю.“ Але Олег гордо відповів: „Не пристало судити мене єпископам, игуменам та смердам“ (т. є. мужикам, сказавши по нашому).

Тоді князі, що прикликали Олега, післали йому від себе таке слово: „Коли ти не йдеш на невірних и не приходиши до нас на раду, то значить ти задумуєш на нас лихо и хочеш помагати погонцям. Най Бог нас розсудить.”

Се було обявлене війни. И так, замість того, щоб ити сполученими силами на Половців, Володимирови довелось ити війською на своїх. Володимир ис Святополком вигнали Олега з Чернигова, облягли його в Стародубі и держали в облозі доси, поки Олег не попросив супокою. Їму дарували супокій з умовою, щоб він конечно прибув в Київ на раду. Київ — говорили князі — найстарший город в рускій землі; там треба нам зійти ся и умовитись. Обі сторони цілували хрест. Се було в Маю 1069 р.

Між тим роздражені Половці набігали на Русь, хан половецкий Боняк з своєю ордою палив сторони Києва, а тесть Святополка Тугоркан, не зважаючи на споріднене з київским князем, обляг Переяславль. Володимир з Святополком розбили його 19. Мая; сам Тугоркан поляг в битві и зять його Святополк привіз тіло тестя в Київ; його похоронили між двома дорогами: одна вела в Берестово, а друга в печерський монастир. В Липцю Боняк повторив свій напад и 20. дня рано вдер ся в печерський монастир. Монахи, відслуживши утрєню, спочивали по келиях; Половці виломали ворота, ходили по келиях, брали що їм попадалось в руки, спалили церковні полудневі и північні двері, війшли в церкву, забирали з неї образи и глузували з християньского Бога и закону. Тоді Половці спалили загородний княжий двір, званий красним, що збудував Всеволод на видубицкім горбі, де опісля поставлено видубицкий монастир.

Олег не думав сповинити договори и явити ся в Київ на княжий зїзд. Замість того явив ся він в Смоленську (де тоді не знать яким способом засів брат його Давид). Там набрав він війська и вийшовши відтам, пішов вниз Окою, ударив на Муром, що діставсь в управу синові Мономаха Изяславови, посадженому на княжене в сусідній ростовській землі. (Отець Олега, сидючи в Чернигові, княжив тоді-ж и в Муромі и тому Олег вважав Муром своєю отчиною). Дня 6. вересня 1069 р. Изяслав поляг в бою. Олег взяв Муром и окував усіх найдених там Ростовців, Білозерців и Суздальців: видно, що Изяслав управляв Муромцями при помочи людей своєї землі. В Муромі и його волости було ще тоді поганьство; край заселяв нарід финьского племені, Муром, и державсь при князях тільки через дружину, що тут мабуть була одиноким славянским населєнем в тих часах. В Ростові, Суздали й Білозерську напротив славянсько-руський елемент вже перше пустив свої корєні и краї сі мали своє місцеве руске населєне.

Олег, відвоювавши Муром, взяв Суздаль и поступив строго з ёго мешканцями: одних взяв в полон, других розіслав по своїх городах и забрав їм майно. Ростов здав ся Олегови сам. Згордів Олег успіхами и забажав підчинити своїй власти и Новгород, де княжив другий син Мономаха, Мстислав, молодий князь, великий любимець Новгородців. Новгородці випередили забагання Олега и перше чим він міг стати з війском на новгородській землі, самі на него виправили ся в ростовско-суздальську землю. Олег утік из Суздаля та казав з досади спалити за собою город и опинив ся в Муромі. Мстислав вдоволив ся тим, що вигнав Олега з ростовско-суздальської землі, котра ніколи не була уділом ні Олега, ні ёго отця. Опісля предложив він Олегу супокій и лишив ёму до волі знестись не своїм отцем. Мстислава спонукувало до уступчивости се, що Олег був ёго хрестним отцем. Олег згодив ся позорно, а сам думав з необачка напасти на свого похрестника; та Новгородці дізнались про ёго замір перед часом и разом з Ростовцями и Білозерцями приготувались до бою. Вороги стрітили ся одні з другими на ріці Колакші в 1096-ім р. Олег, побачивши у противників розпущене знамя Володимира Мономаха, подумав, що сам Володимир Мономах прийшов з більшою силою на поміч синові, и утік. Мстислав з Новгородцями и Ростовцями пішов слідом ёго, взяв Муром и Рязань, мирно обійшов ся з Муромцями й Ростовцями, тільки визволив людей ростовско-суздальської області, що Олег держав в городах Муромі и Рязани полонниками; після того Мстислав післав до свого суперника таке слово: „не втікай більше, пішли до своїх братів з просьбою; вони тебе не позбавлять рускої землі.“ Олег обіцяв так вчинити, як رایав ёму витязь.

Мономах обійшовсь ласкаво не своїм суперником, и памятником тогдішних відносин ёго до Олега осталося сучасне письмо ёго до Олега, дуже важне особливе не тільки тому, що в mnogім обявляє особистість князя Володимира Мономаха, але й тому, що се в загалі оден з немногих образців тогдішнього способу вираження; „Мене — пише він — спонукав написати до тебе син мій, твій похрестник и теперішній сусід: він прислав до мене мужа свого и грамоту и так каже: погодім ся й помирім ся, а братови моєму суд прийшов; не будьмо ёму местниками; покладаймо всё на Бога; най вони стануть перед Богом, а ми рускої землі не погубім. Я послухав и написав; чи ти приймеш моє письмо добре, чи з насмішкою — покаже твоя відповідь. Коли убилі моє и твоє дитя перед тобою и ти побачив кров ёго й тіло, що зів'яло не ваче ледво-що пропукла цвітка, чому ти, над ним стоячи, не вни-

кнув в думки душі своєї и не сказав: на що я се зробив? На що задля кривди сього марного світа причинив собі гріха, а отцеві и матери сліз? Тобі було б тогді покаятися Богови, а до мене написати розважливе письмо и прислати невістку мою до мене... вона тобі не вчинила ні доброго ні злого; я б з нею оплакав мужа єї та свадьбу їх намість свадебних пісень. Я не бачив перше їх радощів ні їх вінчання; пусти її як можна скорше, я поплачу з нею разом и посаджу на місци наче тужну горлицю на сухім дереві, а сам потішу ся в Бозі. Так було й за отців наших. Суд прийшов ёму від Бога, а не від тебе! Коли б ти, взявши Муром, не займав Ростова, а прислав до мене, ми б погодились; розбери сам, чи тобі слідувало післати до мене, чи мені до тебе? Коли прийдеш до мене посла або попа и грамоту свою напишеш з правдою, то й волость свою візьмеш и серце наше прихилить ся до тебе и будем жити лучше, як перше; я тобі не ворог, ні местник.“

Тогді наконець склалось то, що довго задумувано, а ніяк не могло сповнитись. В городі Любечи з'їхались князі Святославичі — Олег, Давид и Ярослав, кївський Святополк, Володимир Мономах, волинський князь Давид Игоревич и червонорускі князі Ростиславичі: Володар и Василько. З ними були їх дружинники, та люди їх земель. Ціль їх ради була — уложити и прийати способи оборони руских земель від Половців. Цїлим ділом управляв Мономах.

„На що губимо руску землю — говорили тогді князі —, чого враджуємо між собою? Половці пустошать землю; вони втішають ся тим, що ми між собою воюємо. Най же з того часу у всіх нас буде єдине серце; збережїм свою отчину!“

На сім з'їзді князі постановили, щоб усі вони володіли своїми волостями: Святополк Кїевом, Володимир уділом отця свого Всеволода: Переяславлем, Суздалем та Ростовом; Олег, Давид и Ярослав — уділом їх отця Святослава: сіверскою землею и рязанською; Давид Игоревич — Волиню, а Василько й Володар — городами Теревовлею й Перемишлем з їх землями, що склали край, опісля званий Галичиною. Всі цілували хрест з тою умовою, що як хто небудь з князів нападе на другого, то всі мають зброїти ся на провинника усобиці. „Най буде на се хрест чесний и вся руска земля.“ Так постановили вони в тім часі.

Доси Володимир був в приязних відносинах ис Святополком кївським. Сей останній був чоловік вузкого ума и слабого характеру и підчиняв ся Володимирови, як в загалі люди ёго вдачі під-

чиняють ся особам сильнішим волею и розумнішим. Та звісно, що такі люди склонні підозрівати тих, котрим мимовольно підлягають. Вони їм покірні, але в душі ненавидять їх. Давид Игоревич був заклятим ворогом теребовельского князя Василька и хотів присвоїти собі ёго землю. Вертаючи на Волинь з Любеча через Київ, він вщевняв Святополка, що Василько з Володимиром задумали позбавити Святополка київської землі. Сам Василько був чоловік підіймливого характеру; вже він водив Половців на Польщу; потім, як сам описля признавав ся, думав ити на Половців, але, коли ёму вірити, не думав вдіяти ніякого лиха руским князям. За підмогою Давида Святополк запросив до себе Василька на имянини тогді, як сей вертаючи з Любеча домів проїзджав мимо Києва и не заїзджавши в город опинив ся в видубицькім монастирї, виславши свій табор вперед. Оден из слуг Василька або підозрівав зраду, а може бути що й хто-небудь остеріг ёго, тому не раїв князеви їхати в Київ. „Тебе хочать спіймати“ — говорив він. Та Василько, надіючись на хрестне цілуванє, подумав троха, перехрестивсь и поїхав.

Було рано 5. Листопада. Василько війшов в дім до Святополка и застав у него Давида. Після першого поздоровленя вони усїли. Давид мовчав. „Остань ся у мене на празник,“ сказав Святополк. — „Не можу, брате, відповів Василько, я вже вислав свій табор вперед.“ — „Ну, так посїдай з нами,“ сказав Святополк. Василько згодив ся. Тогді Святополк сказав: „Посидїть тут, а я піду, кажу дещо приготувити.“ — Василько остав ся з Давидом и почав розмову з ним, але Давид мовчав, неначе-б нічого не чув. Наконець запитав Давид слуг: „Де брат?“ — Стоїть в сїнях, — відповіли ёму. — „Я піду за ним, а ти, брате, посидь,“ сказав він Василькови и вийшов. Тогді слуги зараз наложили на Василька окуви и приставили до него сторожу. Так минула ніч.

На другий день Святополк скликав віче з бояр и людей київської землі и сказав: „Давид говорить, що Василько убив мого брата Ярополка и тепер раду радить з Володимиром; хочать убити мене и відняти мої городи.“ Бояре и люди київські сказали: „Ти, княже, повинен берегти свою голову. Як Давид говорить правду, най Василько буде казнений, а як неправду, то най Давид прийме месть від Бога и відповідає перед Богом.“

Відповідь була двозначна и обминаюча. Игумени були смілійші и стали просити за Василька. Святополк ссилав ся на Давида. Сам Святополк готов був визволити Василька, але Давид раїв осліпити ёго и говорив: „Як ти ёго визволиш, то не буде кня-

ження ні мені, ні тобі.“ Святополк вагався, та потім зовсім піддався Давидови и згодився на гидке діло.

Слідуючої ночі повезли Василька в оковах в Білгород и завели до невеликої кімнати. Василько побачив, як Торчин, що їхав з ним, острив піж, догадався в чім діло и почав кричати и з плачем взивати Бога. Війшло двох конюхів: оден Святополків, по имени Сновид Изечевич, другий Давідів — Дмитро; вони постелили коверець и взялись до Василька, щоб положити його на коверець. Василько став з ними бороти ся; він був сильний: двох не могло з ним справити ся; прийшли на поміч інші, звязали його, звалили и знявши з печи доску, положили на груди; конюхи сіли на ту доску; та Василько скинув їх з себе. Тоді прийшло ще двох людей, зняли з печи другу доску, звалили її на князя, самі сіли на доску и придавили так, що у Василька затріщали кости на груди. Вслід за тим Торчин Беренда, вівчар Святополків, приступив до операції: заміряючи ударити ножем в око, він не вціпив и прорізав Василькови лице; але потім вже удачно вплинув у него обоє очей одно за другим. Василько став без памяти. Їго взяли разом з коверцем, на котрім лежав, положили на віз и повезли дальше дорогою у Володимир.

Проїжджаючи через город Звизденъ, привезли його до якоїсь попаді и дали їй випрати закрівавлену княжу сорочку. Попада випрала, наділа на Василька и гірко плакала, тропута тим видовищем. Тоді Василько очунав и закричав: „Де я?“ Їму відповіли: „В Звиздені городі.“ — „Дайте води!“ сказав Василько. Їму подали води, він випив и мало-по-малу зовсім прийшов до себе, згадав, що з ним діяло ся, и воцунавши на собі сорочку спитав: на що зняли? „Я би в тій закрівавленій сорочці умер и став перед Богом.“

Пообідавши, лиходії повезли його у Володимир, де прибули шестого дня. Давид помістив Василька по дворі якогось володимирського мешканця Вакія и поставив коло него тридцять сторожів під проводом своїх княжих отроків, Улана и Колчка.

Почув про се перше всіх князів Володимир Мономах и здригнувся. „Сього не було ні за дідів, ні прадідів наших,“ говорив він. Без проволоки призвав до себе чернігівських князів Олега й Давида на раду в Городець. „Треба поправити лихо — говорив він —, инакше ще більше лихо буде, стане брат брата убивати, и погібне земля руска, и Половці візьмуть землю руску.“ Давид и Олег Святославичі також затрівожились и казали: „Щось подібного ще не було в роді нашім.“ Справді не було: в роді кня-

жім перше злучалась варварські братоубійства, та осліплюваня не бувало ще. Такі проступки принесла у варварську Русь грецька просвіта.

Усі три князі виправили до Святополка своїх мужів з таким словом: „Нащо наїдав ти лиха в рускій землі, нащо устремив нік в братів? Нащо осліпив брата? Коли-б він був виноватий перед тобою, то ти-б повинен був переконати ёго перед нами и доказати вину ёго; він був би караний, а тепер скажи: в чім ёго вина?“ Святополк відповів: „Мені сказав Давид Игоревич, що Василько вблиз брата мого Ярополка и мене хоче вбити, щоб забрати волость мою: Турів, Пицьк, Бересте и Погоринє, говорив що він закляв ся з Володимиром: щоб Володимир засів в Києві, а Василько в городі Володимирі. Я нехотя беріг свою голову. Не я ёго осліпив, а Давид; він ёго й завіз до себе.“

„Сим не вимовлий ся — відповіли князі —, Давид ёго осліпив, та не в своїм городі а в твоім.“

Володимир з князями й дружинами хотів переходити через Дніпро против Святополка; Святополк в страху збирав ся втікати, та Київляне не пустили ёго и післали до Володимира мачоху ёго й митрополита Миколая з таким словом:

„Молимо тебе, княже Володимире, и разом з тобою братів твоїх князів, не губить рускої землі; як станете з собою воювати, поганці утішать ся и візьмуть землю нашу, що добули отці и діди ваші трудом и хоробростю; вони боролись за руску землю й чужі землі добували, а ви хочете погубити руску землю.“

Володимир поважав вельми свою мачоху и нахилив ся до єї просьби. „Правда, сказав він, отці й діди наші берегли руску землю, а ми хочемо її погубити.“

Княгиня, повернувши в Київ, принесла втішну вість Київлянам, що Володимир нахилив ся до супокою.

Князі стояли лівобіч Дніпра, в бору, и переспались ис Святополком. Наконєць осталиє їх слово було таке: „Коли се провила Давидова, то най Святополк иде на Давида, най або візьме ёго, або зжене з княженя.“

Святополк цілував хрест, що поступить по волі Володимира и ёго товаришів.

Князі зібралисьйти на Давида, а Давид дізнавшись об сім трібував погодити ся з Васильком и заставити ёго самого відклянути від Давида небезпечу, котрій підлягав Давид за Василька.

В ночи прикликав Давид якогось Василя, про котрого містить ся в літописи ціле оповіданє. Давид сказав ёму:

„Василько сеї ночі говорив Улану и Колчці, що хоче від себе післати свого мужа до князя Володимира. Посилаю тебе, Василю, иди до именника свого и скажи ёму від мене : Як ти пішли свого мужа до Володимира и Володимир верне ся, я дам тобі город, який схочеш : чи Всеволож, чи Шепель, чи Перемиль.“

Василь пішов до Василька и переказав ёму слова Давида. „Я нічого такого не говорив — сказав Василько —, та готов післати мужа, щоб не проливали задля мене крові; дивно тільки, що Давид дає мені свої городи, а мій, Тереховля, у него. Піди до Давида и скажи, най пришло до мене Кульмія. Я пішлю ёго до князя Володимира.“ Василь ходив до Давида а вернувшись сказав, що Кульмія нема.

Василько промовив: „Посидь трохи зо мною.“ Він казав слугі вийти и говорив до Василя:

„Зачуваю, що Давид хоче мене видати Ляхам, не наситив ся він ще моєю кровю; ще більш хоче упити ся нею. Я багато лиха вдіяв Ляхам и хотів ще вдіяти и мстити їм за руску землю. Най видає мене Ляхам; смерті я не боюсь. Скажу тобі тільки по правді. Покарав мене Бог за мою гордість; до мене прийшла вість, що йдуть до мене Берендичі, Печеніги, Торки, и я сказав собі в думці: як будуть у мене Берендичі, Печеніги, Торки, скажу я братови своєму Володареви й Давидови: дайте мені свою меншу дружину, а самі пийте собі й веселітесь; я ж зимою піду на лядку землю, а на літо завоюю лядку землю и відомщу за руску землю. Потім я хотів заволодіти дунайськими Болгарами и поселити їх у себе, опісля-ж хотів просити ся у Святополка й Володимира йти на Половців: або славу собі найду, або голову положу за землю руску; иншої думки у мене в серці не було, ні про Святополка, ні про Давида. Клепунь Богом и ёго судом страшним, не думав я про ніяке лихо братам; та за мої гордощі укоровив мене Бог и смирив!“ — Не звісно, чим скінчились ті пересправи Давида з Васильком, та мабуть Василько здержав Володимира, тому що він в сім році не нападав на Давида. Наступав великдень. Давид не випустив Василька, а на-против, хотів загорнути волость осліпленого; він пішов туди з військом, але у Божска стрітив ёго Володар. Давид був такий же трусливий, як лиходій. Він не відважив ся вступити до бою и запер ся в Божску. Володар обляг ёго и післав до него таке слово: „Нащо наділав ти лиха та ще не каєш ся. Схаменись!“ — „Хиба-ж я се вчинив — відповів Давид —, хиба-ж в моїм городі се сталося? Всёму винен Святополк: я боявсь, щоб и мене не взяли и

не вчинили зо мною того-ж; нехотя мусів я пристати на ёго раду, я був у него в руках.“

Володар не перечив ёму, дбаючи тільки об сім, як би визволити брата з неволі. „Бог свідком усёму тому — післав він сказати Давидови —, а ти випусти мого брата, и я з тобою помирю ся.“

Давид втішив ся, казав привести сліпого и віддав ёго Володареви. Вони заключили супокій и розійшлись.

Та другої весни (1098) Володар и Василько з війском ишли на Давида. Вони підійшли до города Всеволожа, взяли ёго приступом и запалили; мешканці утікали, Василько всіх їх казав вигубити и мстити за себе на невинних людях, — замічає літописець. Василько показав, що хоч він був безталанний, та все не любив так рускої землі, як говорив. Брати підступили під Володимир. Трусливий Давид запер ся в нім. Брати-князі післали до Володимирців таке слово :

„Ми прийшли не на ваш город и не на вас, а прийшли ми на ворогів своїх: на Туряка, Лазаря и Василя, — вони підмовили Давида; він їх послухав и вдіяв лихо. Коли хочете бити ся за них — и ми готові; а не хочете, — так видайте ворогів наших.“

Володимирські городяне зібрались на віче и так сказали Давидови :

„Видай сих мужів, ми за них не бёмось; за тебе ж бити ся можемо; коли не видаси, — ми отворимо город, а ти сам про себе дбай як хочеш.“

Давид відповів: „Іх тут нема, я їх післав в Луцк; Туряк утік в Київ, Василь и Лазар в Турійску.“

„Видай тих, кого вони хотять, крикнули городяне, а ні, то — ми здаємо ся!“

Давидови нічого було робити. Він післав за своїми любимцями: Василем и Лазарем, и видав їх.

Брати Ростиславичі по розсвіті повісили Василя и Лазаря перед городом: а сини Василька розстріляли їх стрілами. Потім відступили від города.

Після такої розправи пішов на Давида Святополк; доси вагав ся він сповнити княжий засуд и укарати Давида за сей проступок. Давид гледів помочи у польского князя Владислава Германа, та сей взяв у него гроші за поміч и не поміг. Після семинедільної облоги у Володимирі, Давид здав ся и поїхав в Польщу.

У велику суботу 1098-ого р. Святополк війшов у Володимир. Зайнявши Волинь, київський князь подумав, що добре було б

тим-же способом заволодіти й волостями Ростиславичів, за котрі він зачав війну з Давидом.

Володар випередив напад, вийшов против київського князя и взяв з собою сліпого брата. Вороги стрілились на урочищі, званім Рожново-поле. Коли війська готові були ударити одно на друге, знов явив ся сліпий Василько з хрестом в руці и кричав, звертаючи річ свою до Святополка :

„Се хрест, котрий ти цілував перед тим, як позбавив мене очей! Тепер ти хочеш відняти в мене душу! Сей чесний хрест розсудить нас!“

Наступила завзята битва. Ростиславичі побідили. Святополк утік у Володимир. Витязі не пігнались за ним. „З нас досить, стати на своїй межі“, говорили вони.

Тоді у Ростиславичів и у їх ворога Давида було спільне діло : боронити себе від Святополка, тим більше що київський князь не думав лишити їх в супокою. Посадивши одного из своїх синів, Мстислава, у Володимирі Волинськім, післав він другого, Ярослава, до Угрів закликати їх на Володаря, а сам уйшов в Київ, задумуючи мабуть посадити того самого Ярослава в уділі Ростиславичів, коли їх вижене так, як вигнав Давида. Святополк хотів покористуватись враждою, що повстала між Ростиславичами й Давидом, щоб придбати пануване своїм синам. Давид прибув з Польщі и зійшов ся з Володарем. Закляті вороги помирились и Давид лишив жінку свою у Володаря, а сам виправив ся найняти половецку орду, котрою управляв воївний и жорстокий хан Боняк. Здає ся, Давид вспів переконати Володаря, що дійсно провинником лиха заподіяного Василькови не був він, а Святополк.

Володар сидів в Перемишлі. Прийшли Угри не своїм королем Коломаном, на поклик Ярослава Святополковича, и облягли Перемишль. На щасте Володаря Давидови не прийшлося далеко їздити за Половцями : він стрітив Боняка десь недалеко и привів ёго під Перемишль.

У вечер перед битвою з Уграми Боняк о півночі відіхав від війська в поле и став вити по вовчому. Їму вторували голоси многих вовків. Така була половецка ворожба. „Завтра — сказав Боняк — ми побідимо Угрів.“ Дика ворожба половецкого хана сповнилась. Боняк — говорить сучасний літописець — збив Угрів на прах, так як сокіл збиває галок. Угри втікли. Багато їх потонуло у Вігорі и Сяні. Давид посунув ся під Володимир и зайняв володимирську волость. В самім городі сидів Мстислав Святополкович з засадою (залогою), зложеною з мешканців володимир-

ских пригородів, Берестяя, Пиняя и Вигошівців. — Давид став ділати приступи: дощем синались з обох сторін стріли; облягаючі закривались рухомими вежами; обложені стояли на стінах за досками; такий був тогдішній спосіб війни. Підчас одної такої перестрілки, 12. червця 1099. р., стріла крізь дірку доски ранила на смерть князя Мстислава. Обложені по його смерті теріли тяжку облогу до серпня, наконець Святополк прислав до них на одсічу військо. Серпня 5. Давид не устояв в битві з присланим війском и утік до Половців. Витязі не на довго заволоділи Володимиром и Луцком. Давид прийшов з Боняком и забрав ім сей и другий город.

Замір Мономаха получить князів на єдине діло против Половців не тільки не довів до єжданої ціли, а довів напротив до довголітвїї війни між князями; з того вишло для рускої землі ще більне горе. Однак слідуєчого 1100-ого року таки вдалось Мономахови опять зібрати між князями раду и перекопати Давида Игоревича, щоб піддавсь князюму судови. Давид сам прислав до князів в тій справі послів. Жаль, що не знаємо подрїбно приготованя до сєго діла. Серпня 10-ого князі: Володимир Мономах, Святополк, Олег з братом Давидом зійшлись в Витичеві; через двацять днів, 30. Серпня, вони знов зійшлись на тім місци и вже тогді був з ними Давид Игоревич.

„Хто має на мене жалобу?“ спитав Давид Игоревич.

„Ти прислав до нас,“ сказав Володимир, „и заявив, що хочеш жалувати ся перед нами за свою кривду. Ось тепер сидиш з братами на однім коверци. На кого маєш жалобу?“

Давид нічого не відповів.

Тогді князі сіли на коний и стали осібно кождий ис своєю дружиною. Давид Игоревич сидів осібно. Князі радили про Давида: спершу кождий князь ис своєю дружиною, а потім радили між собою и післали Давидови від кождого князя мужів. Сі мужі сказали Давидови таку річ:

„От-що говорять тобі брати: не хочемо тобі дати Володимирского стола за се, що ти устроив ніж між нас, вдяв се, чога ще не бувало в рускій землі; та ми тебе не беремо в неволю, не діємо тобі ніякого лиха, сиди собі в Бужску та в Острозі; Святополк додає тобі Дубен и Чорториск, а Володимир дає тобі 200 гривен та ще Олег и Давид дають тобі 200 гривен.“

Потім князі післали до Володаря таке слово:

„Возьми до себе брата свого Василька; буде вам обом Пе-

ремишь. Хочете, жийте разом, а не хочете — відпусти Василька до нас; ми ёго живити мем!"

Володар сердито прийняв таке предложенє; Святополк и Святославичі хотіли вигнати Ростиславичів з їх волости. Вони взивали до участі в сім ділі Володимира, що після з'їзду в Витичеві поїхав в північні свої землі и був над Волгою, як прийшов до него зазив від Святополка йти на Ростиславичів: „Коли ти не підеш з нами, то ми будемо самі по собі, а ти сам по собі." Видно, що й на витичівськїм з'їзді Володимир не годив ся з князями и не зовсім похваляв їх постанови: „Я не могу йти на Ростиславичів — відповів він їм — и зломати хрестне цілуванє. Коли останнє вам не до вподоби, то приймайте перше" (т. є. постановленє в Любечі). Володимир був тогді сердитий, як показують и слова в ёго поученю, що відносять ся до описаної події. Тому він уважав відповідним навести слова з псалтиря: „не ревнуй лукавим людям, не завидуй беззаконним!"

Дійсно, то, чим закінчили князі свої усобиці, мало доказувало справедливости. Володимир не перечивсь з ними багато, бо бажав як би ні було закінчити усобиці, щоб зібрати сили руских земель против спільних ворогів — Половців.

Святополкови, яко київському князеви, хотілось, подібно своїм попередникам, власти над Новгородом и для того бажав він посадити в Новгороді свого сина; між тим там вже був князем син Мономахів Мстислав. Володимир уступив Святополкови, а замість новгородського князівства Святополк обіцяв Мстиславови Володимирске.

Мономах закликав Мстислава з Новгорода в Київ, але вслід за Мстиславом приїхали новгородські послы и повели таку річ Святополкови:

„Ті, що нас прислали, приказали сказати: не хочемо Святополка, ні сина ёго; коли в него дві голові, то посилай ёго. Нам дав Мстислава Всеволод, ми ёго виплекали, а ти Святополку утівав від нас."

Святополк не міг переговорити їх и спонукати Новгородців, щоб сповнили ёго волю. Мстислав знов вернув ся в Новгород. Новгород своїм положенєм за неприступними болотами та дрімучими лісами чув ся безпечним. Там годі було навести ані Половців, ані Ляхів; годі було з чужоземною помочєю заволодіти Новгородом.

З того часу Володимир без впини звертав свою діяльність на те, щоб захистити руску землю від Половців. В 1101-ім р. Воло-

димир підняв князів против них, та Половці, почувши про збори руских князів, прислали одночасно від різних орд просити супоксю. Русини згодились на супокій, готові покарати Половців за перше віроломство. В 1103-ім р. нарушили сей супокій Половці и Мономах спонукав руских князів підняти сполученими силами перший заціпний похід на половецьку землю. В літописи описаний сей похід дуже симпатично и видно, що він зробив вплив на сучасних. Київський князь не своєю дружиною и Володимир не своєю зійшлись на Долобську (на лівій стороні Дніпра близько Києва). Князі радили в шатрі. Святополкова дружина була против походу. Тоді розлягалась такі голоси: „Тепер весна, як можна відривати смерда (пахаря) від рілі; він мусить пахати землю.“

Та Володимир на се відповів: „дивно, що ви не жалуете смерда, а жалуете коня, котрим він пахає. Почне смерд пахати, набіжить Половчин, візьме у него коня и ёго самого ударить стрілою, вдере ся в село и жінку й дітей ёго візьме в полон.“

Дружина Святополкова нічого на се не могла сказати и Святополк промовив: „я готов.“

„Богато добра вчинив“ — сказав ёму на те Мономах.

Після долобської ради князі стали зазивати чернигівських князів до участі в поході, а за ними й інших князів. Давид послухав, а Олег відмовив ся нездоровлем. Він нерадо передерав ся з Половцями, котрі помогли ёму взяти Чернигів, и мабуть обчисляв, що дружба з ними стане в пригоді ёму й ёго дітям. Прибув не своєю дружиною полоцький князь Давид Всеславич, прибули й деякі інші князі. Русини йшли кінно й пішо: сі останні суднами по Дніпру до Хортиці. По чотиродневній виправі степом від Хортиці стріляли Русини на урочищи, званім Сутінь, 4. цвітня Половців и побили їх на голову. Половці втерляи до двацять князів. Один з їх князів, Белдюзь, попав ся в полон и давав за себе великий окуп золотом, серебром, кіньми й скотиною, але Володимир сказав ёму: „багато разів постановляли ви з нами договори, а потім ходили воювати руску землю; чому ти не вчинив своїх та роду свого не ломати договору и не проливати християнської крови?“ Він казав отже вбити Белдюзя и посічи ёго тіло. Русини набрали тоді багато овець, скотини, верблюдів и невольників.

В 1107-ім р. воївний Боняк и старий половецький князь Шарукань думали відомстити Русинам за попередні погроми, та їх розбили на голову під Лубнами. В 1109-ім р. Володимир послав воєводу Дмитра Іворовича на Дон: Русини нанесли ще більше

шкоди половецким вежам. За те на другий рік Половці пустошили сторони Переяславля; а слідуячого року Володимир знов з князями підняв похід, що більш усіх придбав собі слави в очах сучасних людей. Переказ звязав з ним чародійні віщування. Росказують, що 11. лютого в ночи над печерским монастирем появил ся огнений стовп: спершу він став над камінним столом, перейшов відтіль на церкву, потім став над гробом Теодозия, наконєць підняв ся в сторону східну и щез. Появі сій товаришили блискавиці й громи. Грамотії толкували, що се був ангел и віщував Русинам побіду над невірними. Весною, Володимир з своїми синами, київский князь Святополк не своїм сином, Ярослав и Давид з сином другої неділі посту виправились на Сулу, перейшли через Псёл, Ворсклу и 23. марця прийшли на Дон, а 27. в страстний понеділок розбили на голову Половців на ріці Сальниці и вернули домів з великою добычу и полоном. Тоді, говорить літописець, слава про походи рускі дійшла до всіх народів: Греків, Ляхів, Чехів и дійшла навіть до Риму. З того часу на довго Половці перестали трівожити руску землю.

В 1113-ім р. умер Святополк и Київляне, зібравшись на віче, вибрали Володимира Мономаха своїм князем; та Володимир вагав ся; між тим Київляне, недовольні поборами свого покійного князя, напали на дім ёго любимця Путяти и розграбили Жидів, котрим по-такував Святополк за свого панування и повіряв збирати доходи. Іншим разом післали Київляне до Володимира послів з такою річю: „Йди, княже, в Київ, а як не підеш, так розграблять и княгиню Святополкову и бояр и монастирі; и будеш ти одвічати, коли розграблять монастирі.“ Володимир прибув в Київ и засів на столі по виборі київської землі.

Час ёго княження до смерти, що наступила 1125-ого р., був цвітучою добою в давній історії київської Русі. Вже ні Половці и ніякі інші чужоземці не трівожили руского народу. Напротив, сам Володимир послав сина свого Ярополка на Дон, де син ёго завоював у Половців три городи и привів собі жінку, дочку яского князя, незвичайну красавицю. Другий син Володимира, Мстислав, з Новгородцями поразив Чудь на балтійским побережю, третій, Юрій, побив на Волзі Болгар. Удільні князі не сміли починати усобиць, слухали Мономаха а в злучаю непослуху почувли ёго сильну руку. Володимир прощав, як хто в перший раз нарушив лад, за другим разом строго карав. Так н. пр., коли Гліб Мстиславич, оден з кривских князів, напав на Слуцк и спалив ёго, Володимир пішов на Гліба війною, але Гліб поклонив ся Володимирови, просив супокою и Володимир лишив ёго княжити в Миньску.

Кілька літ пізніше, мабуть за такий сам проступок, Володимир вивів Гліба з Миньска, де він також вмер. Так само в 1118-ім р. Володимир зібравши князів пішов на волинського князя Ярослава Святополковича, и коли Ярослав покорив ся ёму и ударив чолом, він лишив ёго у Володимірі и сказав ёму: „Все йди, коли я тебе завізв.“ Але потім Ярослав напав на Ростиславичів и навів на них Ляхів; крім того він зле обходив ся не своєю жінкою; Володимир сердив ся на него й за то. Володимир вигнав Ярослава, а Володимир Волинський віддав свому синові Андрієви. Ярослав покушав ся відобрати Володимир з помічю Ляхів, Угрів и Чехів, та не вєспів, а Ляхи зрадливо ёго вбили.

Не так вдачні були діла Мономаха з Грецією. Він віддав дочку свою за Льва, сина византийського імператора Діоґена, але вслід за тим у Византії наступив переворот. Олексій Комнен зігнав був Діоґена. Лев хотів за помічю тестя добути собі незалежну країну в грецькій державі на Дунаю, але ёго забили убийці, котрих наслав Комнен. Лев лишив сина, для котрого Мономах добивав ся тої ж самої країни, що перед тим Лев. Спершу воевода Володимирів Войтишич посадив був Володимирових посадників в грецьких дунайських городах; але Греки прогнали їх, а в 1122-ім р. Володимир помирился з наслідником Олексія, Іоаном Комненом, и віддав за него внуку свою, дочку Мстислава.

Володимир Мономах являє ся в рускій історії яко закондавець. Ще раньше, за дітий Ярослава, війшли в „Руску Правду“ важні зміни й доповнення. Дуже важною зміною було се, що усунено мєсть за убийство, а замість того введено грошеву кару — виру. Се вимагало, щоб змінити праводавство и установити багато статей задля різних злучаїв обид и проступків, що вимагали платні вир в усякім розмірі. Таким робом всякі розміри вирної платні назначувано на кривди и побой різного рода, що заподіяли одні другим, так як и за крадіж різних предметів. Незалежно від платні вирної за деякі проступки, як н. пр. за розбой и підпалованя, провинник підлягав заточеню и розграбленю — давній народній карі. Убийства злодія не вважали убийством, як воно сталось при самій крадежи, коли злодія ще не спіймано. — Коли Мономах скликав и зложив раду з тисяцких: київського, білогородського, переяславського и людей своєї дружини, постановлено деякі важні статі, щоби вбезпечити добробит мешканців. Обмежено самовольне побиране відсотків, що за Святополка доходило до великого надьужитя и визвало по смерти сёго князя прослідуване Жидів, що були ляхвьярами. — За Володимира установлено,

що лихвар може брати тільки три рази відсотки и як візьме три рази, то вже тратить сам капітал. Крім того постановлено дозволені відсотки: 10 кун за гривну, що становило майже третину або трохи більш, коли маємо вважати згадану тут гривну гривною кун^{*)}.

Часті війни и напади Половців нищили капітали. Являлись довжники, що не були в змозі виплатитись, а під видом їх були й обманці. Торгові справи були для купців небезпечні; тому й сі, що їм давали гроші, також були в небезпечі втратити свій капітал. Відсіль и високі відсотки. Де-які торговці брали у других купців товари не виплачуючи за них гроші наперед, а виплачували по випродажі з відсотками; з того powodu виходили обманства. За Володимира розрізнявано між тим купцем, котрий не міг виплатитись, що втерпів несподівано від огню, води або ворога, и тим, що занапастив чужий товар або пронив, або „пробивсь” т. е. почав бійку а потім мав заплатити виру або „продажу” (низший вид вири). Коли купець не був в силах заплатити, належало зважати: з якої причини се було. В першім злучаю т. е. при несподіванім знищено, купець не підлягав насилу, хоч и не був зовсім свободний від заплати довгу. Де-які брали капітал від різних осіб, а також від князів. На злучай неможности уплати такого торговця, ёго вели на торг и продавали ёго майню. При тім гість т. е. чоловік з иншого міста або чужоземець мав первенство перед иншими вірителями, а за ним князь, а потім вже инші вірителі забирали, що лишилось. Набїги Половців, лихва, користолюбність князів и їх урядників — всё причинялось до того, що в масі народу прибувало бідолах, що не могли вижити и йшли в найми до богачів. Сі люди звались тогді „закупами”. З одної сторони ті закупы брали від хозяїна гроші и втікали від него, а з другої хозяїни обвиняли їх о різні видатки в господарстві и на тій підставі угнітали а навіть повертали в неволю. Закон Мономаха дозволяв закупови жалувати ся на хозяїна перед князем або судями, накладав визначену пеню за кривди їм заподіянї и угніт, боронив їх від домагання хозяїна на злучай запропаченя або ушкодження якої-небудь річи, коли дійсно закуп був невинний; але за то з другої сторони — грозив закупови повною неволю на злучай, як утече, не сповнивши умови. Крім закупів, що служили

*) Гривна була — гривна срібла и гривна кун. Гривна срібла була двоюка більша, що складалась з срібних кусочків ваги від 43 — 49 золот., и гривна мала — в кусочках від 35 — 32 золот. Сім гривен кун складало гривну срібла, отже гривна кун становила в приближеню від 6 до 7 або від 5 до 6 золотників срібла.

по дворах хозіаінів, були закупи „ролейні“ (поселені на землях и обовязані до роботи властителей). Вони одержували плуги й борони від властителя, що показує, як збіднів нарід; хозіаіни не рідко напастували таких закупиів з тою приключкою, що вони попусували дані їм рільничі наряди, и повертали в неволю вольних людей. Відтіл вийшла потреба означити: кого именно вважати холопом. Законодавство Володимира Мономаха означило тільки три злучаі повернення в холопство: 1) перший злучай, коли чоловік сам добровільно продавав себе в холопи або коли хозіаін продавав ёго на основі попередних прав над ним. Але таке купно мало конечно відбувати ся при свідках. 2) Другий злучай повернення в неволю наступав, коли входила в супружество жінка невольничого походження (мабуть злучалось, що жінчини гледіли визволу з неволі у виході замуж). 3) Третій злучай, коли вольний чоловік без усякого договору стане ся слугою приватного чоловіка (тіуньство без умови, або привяже ключ до себе без умови). Мабуть се тому було постановлено, що де-які люди принявши службу позволяли собі всякі неприяди й обманства, але що не мали умов, то хозіаіни не могли від них домогати ся винагороди. Тільки виказаних тут людей можна було повернути в холопство. За довги-ж не мож було и всякий, що не міг заплатити, міг відробити свій довг и відійти. Воєнні полонники, як видно, також не ставались холопами, тому що об сім нема згадки в „Рускій Правді“ при вичисленю злучаів неволі. Холоп був тісно звязаний з хозіаіном: хозіаін платив ёго довги а також звертав ціну річи, котру вкрав ёго холоп. Перше, за Ярослава, коли холоп побив вольного чоловіка, належало убити холопа; тепер же постановили, що в такім злучаю хозіаін платив за невольника пеню. Холоп в загалі не міг бути свідком, але коли не було вольного чоловіка, тогді приймали и свідокство холопа, як він служив у свого хозіаіна. За холопа и рабови не накладали вири, але убийство холопа або рабині без причини підпадало карі грошевій князеви, „продажи“. Після деяких даних належить до часів Мономаха віднести постанову про наслідство.

В загалі після тогдішнього руского звичайного права, всі сини наслідували зарівно, а дочкам обовязувались видавати придане при виході замуж; меншому синові діставався отцівский двір. Кожному однак вільно було розпорядити своїм майном в завіщаню. В правах наслідства боярів и дружинників и в правах смердів була та ріжниця, що наслідство боярів и дружинників ні в якім злучаю не діставалось князеви, а наслідство смерда (простого хлібороба, пахаря) принадлеало князеви, коли смерд вмерав бездітним. Жінчиного майна не міг муж нарушити. Коли вдова не ви-

ходила замуж, то була повною хозяйкою в домі покійного мужа и діти не могли її вигнати. Замужна жінчина мала з мужчиною однакові юридичні права. За убийство або обиду, їй заподію, платила ся однакова вира як за убийства або обиди, заподіяні мужчині.

Місцем суда в старовину були: княжий двір и торг, и се означає, що був суд княжий, але був також суд народній — вічевий; здає ся, що постанови Рускої Правди, маючи найбільш збережене княжих інтересів на цілі, не обіймали всього вічевого суду, що придержував ся давних обичаїв и установ, які насувались даними злучаєми. Доказами на суді були: зізнання свідків, присяга, и наконець проба водою и желізом; але коли введено се останне — не знати.

Доба Володимира була часом процвіту художнєй и літературнєй діяльності на Руси. В Києві и в інших городах вносились нові церкви, украшені живописю: так за Святополка збудовано в Києві Михайлівський Золотоверхий монастир, котрого стіни доси стоять, а близько Києва Видубицький монастир на місці, де був загородний двір Всеволода; крім того Володимир перед смертю поклав прекрасну церкву на Альті, на тім місці, де убито Бориса. — До сього часу відносять ся уклад первісної нашої літописи. Ігумен Сильвестер (около 1115-ого р.) уложив в одну книгу уривки, що вже перше иснували, и мабуть сам додав до них оповідання про події, котрі сам бачив. Між творами, що війшли в його книгу, були й писаня печерского літописця Нестора, від чого цілий Сильвестрів літописний збірник мав потім в ученім світі назву Несторової літописи, хоч и несправедливо, бо не всё в ній написав Нестор, а при тім не всё міг написати оден тільки чоловік. Гадка описувати події и укладати їх порядком після літ появилася тогді, як познайомились письменники з літописцями византийскими, з котрих деякі, як Амартол и Малала, були тогді звістні в славянським перекладі. Сильвестер дав початок рускому літописаню и вказав дорогу иншим після себе. Його збірник продовжали другі літописці після літ и розвітвив ся на багато частий, відповідно різним землям руского світа, що мали свою віддільну историю. Безпосередним и ближшим по місцевости продовженем Сильвестрового літописного збірника була літопись, що займалася переважно київскими подіями; написали її в Києві різні лица, що змінювались одно за другим. Літопись ся зве ся „київскою“; вона займає часи Мономаха, иде через ціле XII. століте и перериває ся на подіях перших літ XIII. столітя. В часах Мономаха багато мабуть переложено з византийської літератури, як доказу-

ють рукописи, що злучайно збереглися и відносять ся именно до кінця XI-ого и початку XII-ого столітя. З нашої первісної літописи видно, що Русини письменні могли читати в своїм язиці Старий Завіт и жита різних святих. — Тоді ж за прикладом византийських житєписців почали складати жита руских людей, котрих поважали за святість жизни й смерти. Тоді вже було написане жите перших основателів печерского монастиря: Антонія и Теодозія, и преподобний Нестор, Печерский літописець, дав початок Патерикови або збірникови житий печерских святих. Утвір сей розширяв ся потім новими додатками и став ся потім любимою книжкою до читаня у набожних людей. В ту ю добу написав жита св. Ольги и св. Володимира монах Яков, тоді ж зложено дві різні від себе повісти про смерть князів Бориса й Гліба, з котрих одну приписують тому ж монахови Якову. Ровесник Мономахів, київский митрополит Никифор, родом Грек, лишив нам одно Слово и три Послання: з тих два звернені до Володимира Мономаха, а між ними одно „обличительне“ против латинян. Тоді вже наконецно виробивсь розділ церков; була вражда між письменниками одної и другої церкви и Греки старались впоїти Русинам свою ненависть и злобу до західної церкви. Другий ровесник Мономахів, игумен Данило, відбув подорож в Єрусалим и лишив по собі опис тої подорожи.

Неперечно, крім оригінальних творів и перекладів власнито релігійної літератури, була тоді на Руси ще поетична самостійна література, що мала менше-більше ціху давного поганьства. В злучайно збереженім поетичнім памятнику з кінця XII-ого столітя: „Слово о полку Игоря“ згадує ся про співця Бояна, що співав про події старовини и між иншими про події XI-ого столітя; з деяких признак можна припустити, що Боян співав також про походи Мономаха на Половців. Сього Бояна так поважали, що потомство прозвало ёго Соловієм старинних часів. — Сам Мономах написав „Поученє своїм дітям“ або так звану „Духовную“. В ній Мономах розказує подрібно події свого жита, свої походи, своє полюванє на диких коний (зубрів?), диких кабанів, турів, лосів, медведів, — свій образ жита, занятя, з котрих добачаємо невтомну діяльність. Мономах дає дітям ради, як себе провадити. Сі ради, крім загальних християнських моральних наук, піддержувані многими виписками з святого письма, доказують начитаність автора и містять в собі багато важних черт, так особистости характеру Мономаха, як и ёго віку. Він зовсім не каже князям карати смертю кого небудь. Коли б провинник навіть заслужив

кару смерті, говорить Мономах, то й тоді не треба губити душі. Видно, що князі тогдішні не були оточені царською величю и були доступні для всіх, кому було до них діло: „Най не посміють ся ті, що приходять до вас, з дому вашого ані обіду вашого.“ Мономах навчає дітей всё робити самим, у всё вглядати, и не здавати ся на тіунів и отроків. Він завіщає ім, щоб самі судили и боронили вдів, сиріт та вбогих, не дозволили сильним губити слабих, приказує, щоб кормили и поїли всіх прихожих. Гостинність вважає він першою чеснотою: „Більше всёго шануйте гостя, відкля б він ні прийшов: чи посол, чи знатний чоловік, чи простий, всіх гостіть їдом и питєм, а коли можна й подарками. Сім вславить ся чоловік по всій землі.“ Він приказує ім відвідувати хорих, віддавати остатню услугу вмерлим, зважаючи на те, що всі смертні, привитати кожного на стрічи добрим словом, любити своїх жінок, та не давати ім над собою власти, шанувати старших як отців, а молодших як братів, удавати ся до духовних о благословенство и зовсім не чванити ся своїм станом, зважаючи на те, що всё поручив ім Бог на короткий час, и не зберегати в землі богацтв, бо се великий гріх. Що до війни Мономах радіям не здавати ся на воевод, самим поставляти сторожу и не бенкетувати та не висипцяти ся в поході; підчас сну не здіймати з себе збруї, а в переході через рускі землі ніколи не дозволяти, щоб військо робило пакости людям по селах або нищило хліб на полях. Наконєць, він каже ім вчити ся й читати и наводить яко приклад отця свого Всеволода, що сидячи дома вивчив ся пять язиків.

Мономах умер коло Переяславля в любимій церкві, збудованій на Альті, 19. Мая 1125-ого р., в сімдесят другім році житя. Тіло ёго перевезено в Київ. Сини и бояре понесли ёго до св. Софії, де ёго й поховали. Мономах лишив по собі память доброго князя. „Всі лихі думки ворогів — говорить літописець — Бог дав під ёго руки; украшений добрими звичаями, славний побідами, він не славив ся, не чванив ся, по заповіді Божій добро чинив ворогам своїм и безмірно був милосерний для старців и вбогих, не щадив свого майна, а всё роздавав вбогим.“ Монахи славили ёго за побожність и за щедрість монастирям. Ся добродушність, сполучена з енергічною діяльністю и розумом, винесла ёго так високо и в очах людей сучасних и в памяти потомства.

Мабуть народні епічні пісні про часи київського князя Володимира „Красное Солнишко“, так звані билини володимирового циклю, відносять ся не до одного Володимира Святого, але й до Мо-

номаха, так що в поетичній пам'яті народу сі дві особи злились в одну. Наш погляд потверджує ось яка подія: в Новгородській літописи під 1118-им роком Володимир з сином своїм Мстиславом, князем Новгородским, завізвав за безлад и грабіж з Новгорода сотского Ставра и посадив ёго в тюрму з деякими провинниками, новгородскими боярами. Між билинами володимирового циклю єсть одна билина про Ставра боярина, котрого кнівський князь Володимир засадив в погріб (тюрмами тогді були погребі [півниці]), але Ставра визволила ёго жінка, переодівшись в мужеску одіж. Имя Володи-мира Мономаха так поважали потомки, що опісля склалась сказка об сім, будьто византийський імператор прислав ёму знаки цар-ского достоїнства, вінець и коронаційний плащ, и кілька століть потім московскі царі вінчали ся вінцем, що називали „шапкою” Мономаха.

Розбираючи всё безпристрастно, треба примітити, що Мономах в своїх поученях и в уривках літописців (де об нім говорить ся) являє ся більш бездоганим и добродушним, як в своїх поступках, в котрих прозирають хиби часу, вихованя и товариства, посеред котрого він жив. Такий на пр. поступок з двома поло-вечкиими князями, убитими з нарушенем даного слова и прав гостинности; завіщаючи синам повздержливість у війні и людскість, сам Мономах однако мимоходом признає ся, що при занятю Миньска, в котрім він мав участь, не лишено при жизни ні челядина, ані скотини. Наконець він хоч и дбав про руску землю, але й себе не забував и, караючи князів дійстно винуватих, відбирав іх уділи и відавав своїм синам. Та все він в исторії мати ме велике значіне, що живучи в суспільности, котра ледво що виходила з варварства, повертаючись в такім товаристві, де всякий гонив ся за вузкими своєкористними ціями, ще майже не розуміючи святости права й договору, оден Мономах держав знамено спільної для всіх правди и зберав під ним сили рускої землі.

Князь Андрій Боголюбский.

В другій половині XII-го століття рускої історії появляють ся зароди того ходу подій, що розвинув ся и установив ся вже під впливом татарського завоюваня. Наш давний літописець, перелічуючи вітви славянсько-русского племена, вказує на Полян, Деревлян, Сіверян и т. д., але, говорячи вже по переказу про події IX-го и X-го століття, залічає в склад руского світа Мерю, сторону заселену фінським племенем тої-ж назви, що займала просторони нинішних Губерній: володимирської, ярославської, костромської и часті московської и тверської; на рівні з тим народом ставить су-племенні и сусідні ёму племена: Мурому на полудне від Мери и Весь на північ від тої-ж Мери по бігови Шексни и около Білоозера. Уже в незапам'ятні часи славянські поселенці заходили в сторони тих народів и поселялись там, як то показують славянські назви города Ростова в землі Мери, и Білоозера в землі Веси. Жаль, що не знаємо ходу славянської колонізації в сих землях; неперечно, що вона з прихвтом християнства змагалась, повставали городи з рускими мешканцями, а самі туземці приймаючи християнство теряли разом з поганьством свою народність и поступенно зливали ся з Русинами, деякі ж покидали свою прежню отчину и утікали дальше на схід. Недавні розкопуваня могил заходом Гр. Уварова в землі Мери показують, що поганьство и давна народність вже вигасали в XII-ім століттю, а бодай пізнійші могилы з признаками мерянської народности можна віднести до сеї доби. Після письменних памятників в XII-ім століттю стрічаємо в сих місцях значне число городів неперечно руских: — Ростов, Суздаль, Переяславль-Заліський, Дмитрів, Углич, Зубців, Молога, Юрєв, Володимир, Москву, Ярославль, Галич-Мерський, Городець и и. Неспокій в полудневій Русі спонукали єї тамошних мешканців переселяти ся в сю сторону. Народ Мери стояв на низькім

степени просвіти, не творив самостійного політичного тіла и при тім не був воївний, як показує лише оруже в ёго могилах; тому він легко підчинився власти и впливови Русинів. В сім-то краю, котрий колонізували приходці з різних славянсько-руських земель, творилась нова вітвa славянсько-руської народности, що дала початок великорускому народови; вітвa ся в дальній тоці історії обняла всі інші народні вітви в рускій землі, многі з них зовсім загорнула и зляла з собою, а інші вітви підчинила своєму впливови. Недостача свідоцтв про хід рускої колонізації в сім краю становить в нашій історії дуже важну прогалину, котрої нічим заступити. Мимо того однако можна вже и у давних часах замітити сі власности, що в загалі становили віддільні признаки великорускої народности: скуплене сил у власній землі, напрямом розширити свої оселі и підчинити собі інші землі. Се пробиває ся вже в історії борби Юрія суздальського за Київ з Изяславом Мстиславичем. Се був первий початок напрямку підчинити рускі землі первенству східно-руської землі. Юрій хотів утвердити ся в Києві, тому що очевидно гнобив ёго побут у східній стороні; та коли вйдемо в змісл подій тогочасних, то побачимо, що вже тогді разом з тим лучив ся напрямом руских мешканців суздальської землі панувати в Києві. Се видно з того, що Юрій заволодівши Києвом держав ся в нім при помочи Суздальців, що з ним прийшли. Київляне гледіли на княжене Юрія, як на чуже пануванє, а потім по смерті Юрія в 1157 р. поубивали всіх Суздальців, котрим Юрій поручив заряд краю. Опісля син Юрія Андрій не думав вже переселяти ся в Київ и хотів остаючись в суздальській землі панувати над Києвом и іншими рускими землями таким робом, щоб суздальска земля обняла первенство, як перше Київ. Від Андрія починає визначати ся яркими чертами самостійність суздальско-ростовської землі и разом з тим напрямом до первенства в рускім світі. В сю добу виступив в перший раз на історичну видівню парід великоруский. Андрій був перший великоруский князь; він своєю діяльністю дав початок и показав образець своїм потомкам; вони-то мали при обставинах прихильних довершити того, що назначив їх предок.

Андрій родив ся в суздальській або докладнійше в ростовско-суздальській землі, там прожив він дитинний вік и першу молодість, там відобрав він перші вражіня, після котрих склались у него погляди на жизнь и понятя. Доля кинула ёго у вир безвиходних усобиць, що панували в полудневій Руси. Після Мономаха, що був князем київским з вибору землі, княжили в Києві оден з дру-

гим два сини його, Мстислав и Ярополк; спору в них за землю не було, и їх можемо залічити до справдених земских вибраних князів, як и їх отця, тому що Київлянам дорога була память Мономаха и вони любили його синів. Але в 1139 році чернігівський князь Всеволод Ольгович вигнав третєго мономахового сина, слабого и ограниченого Вячеслава, и оружем заволодів Києвом. Сим відкрила ся дорога до безконечного неладу в полудневій Русі. Всеволод держав ся в Києві при помочи своїх Чернігівців. Він хотів забезпечити для свого роду Київ: Всеволод предложив Київлянам вибрати брата його Игоря. Київляне мимоволі згодились. Та як тільки Всеволод умер, в 1146 р., Київляне вибрали собі князем сина старшого Мономаховича, Изяслава Мстиславича, а Игоря зложили. Коли ж за Игоря підняли війну його брати, Київляне убили прилюдно Игоря, дарма що він вже відцурав ся світа и вступив в печерський монастир.

Изяслав щасливо справив ся з Ольговичами, та против него піднявсь новий невсипущий суперник, дядько його, князь суздальський Юрій Довгорукий, молодший син Володимира Мономаха. Почалась довголітна борба и в сій борбі брав участь Андрій. Справи замотувались так, що здавалось, усобици не буде кінця. Київ кілька разів переходив то в руки Изяслава, то в руки Юрія; Київляне зовсім збились з дороги: впевняють Изяслава, що готові умерати за него, а потім перевозять Юрія через Дніпро до себе и змушують Изяслава втікати; приймають до себе Юрія, опісля ж зносять ся з Изяславом и призивають його до себе, а виганяють Юрія; та в загалі легко уступають всякій силі. Київляне не зважаючи на таку непостійність, вимушену обставинами, незмінно любили Изяслава и ненавиділи Юрія з його Суздальцями. Підчас тої усобиці Андрій нераз показував хоробрість в битвах, та нераз трібував установити супокій між роздражненими суперними сторонами, всё було дармо. 1151 р., коли Изяслав на час взяв рішущу перевагу, Андрій вговорював отця, щоб переселити ся в суздальську землю, и спішив ся сам перше від него уйти до сєго краю — у Володимир-на-Клязмі, пригород, що дав йому отець в уділ. Але Юрій ні за що не хотів лишити полудневої Русі, знов зачав добивати ся Києва, наконєць в 1154 р. заволодів ним и посадив Андрія у Вишгороді. Юрій бажав мати того сина близько себе, здає ся тому, щоб передати йому кийвське княженє, и в тій ціли він призначив віддалені від Києва городи Ростов и Суздаль меншим своїм синам. Та Андрія не мали ніякі надії в полудневій Русі. Андрій був стілько ж хоробрий,

скільки й розумний, стільки ж врахований у своїх замірах, скільки й смілий у виповненню. Він був дуже жадний панування, щоб міг погодити ся з тогдішнім станом в Полудневій Русі, де доля князя постійно залежала и відзабагів інших князів и від примхи дружини и городів. Крім того сусідство Половців не давало и на будуще ні якої поруки на установлене порядку в полудневій Русі, тому що Половці були добрим орудієм князів, котрі задумували силою добивати ся городів. Андрій рішив ся самовольно утечи на все в суздальську землю. Крок був важний; сучасний літописець вважав се потрібним особливо замітити, що Андрій рішив ся на то без отцівського благословеня.

У Андрія, як видно, доспів тогді плян не тільки віддалити ся в суздальську землю, але утвердити в ній осередок, з котрого можна б повертати справами рускими. Літопись говорить, що з ним були в порозуміню ёго свояки, бояре Кучкови. Думаємо, що він мав тогді багаго сторонників так в суздальській землі, як и в київській. Се перше видно з того, що в ростовско-суздальській землі любили ёго и скоро по тім okazали сю любов, настановляючи ёго князем по виборі; про се друге свідчать признаки значного переселеня мешканців київської землі в суздальську. Але Андрій, що поступав в сім злучаю против отцівської волі, мусів освятити свої поступки в очах народу яким небудь правом. До сеї пори в почутю Русинів для князів истнувало двояке право — походження и вибору, але оба ті права перепутали ся и втерили значіне, особливо в полудневій Русі. Князі, мимо всякого старшиньства по роді, добивались княжих столів, а вибиране перестало бути єдиноподушним вибором всеї землі и залежало від воєнної товпи — від дружин, так що в самім ділі удержувалось ще тільки одно право — право бути князями на Русі особам з рурикового дому. Але який князь мав де княжити, для того вже не було ніякого иншого права крім сили й успіху. Треба було установити нове право. Андрій найшов ёго; се було висше безпосередне благословене релігії.

Був у Вишгороді в жепьскім монастири образ св. Богородиці, привезений з Царгороду; після переказу малював ёго св. євангелист Лука. Розказували про него чуда, говорили між иншим, що, поставлений під стіною, образ сей в ночі сам відходив від стіни и ставав посеред церкви, неначе показуючи, що бажає перейти в инше місце. Взяти ёго явно не було можна, тому що мешканці б на се не дозволили. Андрій задумав украдкой взяти ёго, перенести в суздальську землю, дарувати таким робом сій зе-

шли святиню поважану на Русі и тим показати, що над сею землею спочиває особливе благословене Боже. Підмовивши священника женьского монастиря Миколая и диякона Нестора, Андрій забрав в почи чудотворний образ з монастиря и разом з княгинею и помічниками своїми зараз потім утік в суздальську землю. Підчас подорожи того образу в суздальську землю діялись чуда: в дорозі уздоровляв він хорих. Андрій мав на думці підняти город Володимир висше старших городів Суздаля и Ростова, та він задержував сю думку до часу в тайні, тому переїхав через Володимир з образом и не лишив ёго там, де він опісля по ёго думці мав бути. Та не хотів Андрій везти ёго ні в Суздаль ні в Ростов, тому що після ёго пляну не треба було тим городам давати первенства. Десять верст від Володимира в дорозі до Суздаля сталося чудо: коні під образом нараз станули; запрягають инших сильнійших, и ті не можуть рушити воза з місця.

Князь задержав ся; розпняли шатро. Князь заснув а рано оповістив, що ёму являлась у сні Божа Мати з грамотою в руках и наказала не везти єї образу в Ростов, а поставити ёго у Володимирі, на тім же місці, де приключилось се привидженє, покласти камінну церкву в имя Різдва Богородиці и оснувати при ній монастир. В память такого привидженя намалювано образ, що зображав Божу Матір в такім виді, як явилась Андрієви з грамотою в руці. Тоді на місці привидженя заложено село, назване Боголюбовим. Андрій поклав там богату камінну церкву; єї наряди и образи були украшені дорогоцінними камінями и різпункою (емайлю), стовпи и двері блищали позолотою. Там поставив він тимчасом образ св. Икону; на рамах, що для него спорудив Андрій, було 15 фунтів золота, багато жемчуга, дорогоцінного каміня и срібла.

Село Боголюбово, що заложив Андрій, сталося любим місцем ёго побуту и від того ж пішло в исторії прозвище Боголюбского.

Не знаємо, що робив Андрій до смерти отця, та неперечно він в тім часі справував ся так, що догодив усій землі. Коли отець умер в Києві по бенкеті у якогось Петрила, 15-го мая 1157 р., Ростовці и Суздальці з усею землею вибрали єдинодушно Андрія князем усеї своєї землі и таким робом нарушили заповіт Юрія, що призначав Ростов и Суздаль молодшим синам. Та Андрій не поїхав ні в Суздаль, ні в Ростов, а оснував свою столицю у Володимирі, поклав там величаву церкву Успеня Богоро-

диці з позолоченим верхом*) з білого каміня, привезеного водою з Болгарії. В тій церкві поставив він взятий з Вишгорода образ, що з того часу почав звати ся Володимирским.

З того часу Андрій явно показав свій замір вчинити Володимир, що доси був тільки пригородом, головним городом усеї землі и поставити ёго висше старих городів, Ростова и Суздаля. Андрій памятав про се, що в старих городах були старі перекази й привички, котрі обмежали власть князя. Ростовці и Суздальці вибрали Андрія на вічі. Вони вважали власть князя низше від своєї вічевої власти; живучи в Ростові або Суздалі міг Андрій дізнавати опору и мусів би йти під лад городянам, що горділись своїм старшинством. Напротив у Володимирі, котрий завдячував ёму своє вивисшене, своє нове старшинство над землею, воля народня мусіла йти рука в руку з волею князя. Город Володимир, перше малий и незначний, сильно розріс ся и населив ся за Андрія. Мешканці ёго були найбільше переселенці, що зайшли до Андрія з полудневої Руси на нову оселю. На се ясно указують назви урочищ у Володимирі; там були ріка Либедь. Печерний город, Золоті Ворота з церквою над ними, як в Києві, и Десятинна церква Богородиці. Наслідуючи Київ дав Андрій церкві, що поклав у Володимирі, десятину из своїх стад и з торгу и крім того город Гороховець и села. Андрій ставив багато церков, закладав монастирі и не жалувал видатків на украшене храмів. Крім церкви Уснення, що дивувала сучасних людей величиною и блеском иконостаса, свічників, стінною живописю та багатою позолотою, він поклав у Володимирі монастирі Спаский, Вознесеньський, соборну церкву Спаса в Переяславлі, церкву св. Теодора Стратилата, котрому приписував своє спасене підчас одної битви, коли разом з отцем брав уділ в княжих усобицях на полудни; також поставив церкву Покрови при устю Нерли и багато инших камінних церков. Андрій спроваджував до того майстрів з Заходу, а між тим стала розвивати ся и руска штука, так що за Андрієвого наслідника рускі майстри вже без помочи чужоземців ставили и малювали свої церкви.

В ставленю богатих церков пробиває ся так добробит краю, як и політичний такт Андрія. Кожда нова церква була важною подією, що розбуджувала увагу народу и повагу для єї оснудателя. Андрій розумів, що духовенство становило тогді одиноку просві-

*) Після одних вістей, був оден купол, після инших — пять; се перше правдоподібніше, тому що в тих часах ставлено звичайно церкви з одним верхом.

чену силу, и умів позискати любов ёго, а тим самим скріпляв свою власть в народі. В житю видавався він ровесникам яко набожний и благочестивий чоловік. Ёго все можна було видіти в церкві, як він молив ся, як проливав слёзи жалю и голосно вздыхав. Хоч ёго княжі тіуни а навіть духовні, котрим він сприяв, дозволяли собі грабити и інші лиха чинити, але Андрій прилюдно роздавав милостиню убогим, кормив черців и черниць и за то чув, як похвалявали ёго християнське милосердие. Часто по ночах він входив до церкви, сам запалював свічки и довго молив ся перед образами.

В тих часах залічали до благочестивих подвигів князя, що становили ёго славу, також війни ёго з невірними. В сусідстві з волостю Андрія, над Волгою, було царство Болгарске. Болгари, нарід финьского, або правдоподібнійше змішаного племені, ще в десятиім століттю прийняли мугамеданьство. Вони давно вже жили в незгоді з Русинами, набігали на рускі краї и рускі князі нераз ходили битись з ними: такі битви вважано богоугодним ділом. Андрій два рази воював з тим народом и перший раз виправив ся з війском против него в 1164 р. Він взяв з собою св. образ Богородиці, привезений з Вишгороду; духовеньство йшло пішки и несло образ під знаменами. Сам князь и ціле військо перед походом приймало св. тайни. Похід скінчив ся вдачно; князь болгарский утік; Русини взяли город Ибрагимів (в наших літописях Бряхимів). Князь Андрій и духовні приписували сю побіду чудотворній силі образу Богородиці; подію сю поставлено рядом з многими чудами, що ходили від того образу, и на спомин того-ж установлено празник з водосвященем, що й доси відбуває ся 1-го серпня. Патриарх царгородский тим радше потвердив сей празник, бо припадав разом з празником грецкого императора Мануїла, що побив Сарацинів, а побіду сю приписували чудотворній силі животворящего хреста и хоругви ис зображенем Христа Спасителя.

Але не так прихильний бажаню Андрія був патриарх Лука Хризоверх, коли Андрій звернув ся до него з просьбою, щоб посвятит митрополитом для Володимира ёго любимця Теодора. Сею новою установою хотів Андрій рішущо підняти у гору Володимир, що залежав від ростовскої епархії; тогді Володимир не тільки став би висше Ростова и Суздаля, але набрав би ще передового духовного значія в ряді руских городів інших земель. Але патриархи після давного звичаю східної церкви не легко и не зразу годились на всякі зміни в порядку церковної управи. И сим разом не згодивсь патриарх на таку важну перемену, тим більше, що ростовский епископ Нестор ще жив и утік тогді в Царгород перед

Андрієм, котрий ёго не любив и прослідував. По кількох літах однако, 1168 р., любимець Андрія Теодор поїхав в Царгород и випросив собі посвяченє хоч не на митрополита, то на єпископа ростовського. Він хоч вважав ся ростовским, але по бажаню Андрія мав жити у Володимирі, позаяк на се дозволив патріарх. Таким робом ёго любимий Володимир, хоч не міг в духовній управі одержати того первенства в Русі, котре принадлежало Києву, а все ж ставав више Ростова, яко місце побиту єпископа. Як Андрій ні за що мав Київ, так и любимець ёго Теодор згордів, що не хотів знати київського митрополита: він не поїхав до него за благословенєм а вважав, що доволі ёму поставленя в єпископи від патріарха. Але сим нарушив він давний порядок на Русі, отже володимирське духовенство не хотіло ёго слухати; народ ворухив ся. Теодор замкнув церкви и наказав відправляти богослуженє. Коли вірити літописям, то Теодор з тої причини, щоби силою приневолювати до послуху ёго верховній власті, позваляв собі страшенні варварства: мучив непокірних игуменів, монахів, священників и простих людей, виривав їм бороди, відрубав голови, випікав очи, вирізував язики, забираючи майно у своїх жертв. Хоч літописець и говорить, що він поступав таким робом не слухаючи Андрія, котрий ёго послав висвятитись в Київ, то годі припустити, щоби всё то могло діятись під правленєм такого властлюбного князя против ёго волі. Коли подібні варварства не пересадні, то могли вони діятись тільки за відомостю Андрія, а бодай Андрій дививсь крізь пальці на провини свого любимця и пожертвував ёго тільки тогді, коли побачив, що народне зворушенє змагає ся и може мати небезпечні наслідки. Якби се ні було, Андрій післяв наконець Теодора до київського митрополита, котрий казав лиходієви відрубати праву руку, відрізати язик и виколоти очи. Се — після византийського звичаю.

Андрієви не вдалось поставити свій Володимир в церковних відносинах на степень митрополії. Та Андрій в тім згляді начертав вже рано то, що сподіялось опієся за ёго наслідників.

Андрія посадила на княженє уся земля з ущербом прав менших братів, що мали княжити там після заповіту отцівського. Рішущий в своїх справах, Андрій випередив всякі з їх сторони змаганя до усобиць, разом вигнав своїх братів Мстислава, Василька, осьмилітного Всеволода (1162) и прогнав від себе двох племянників Ростиславичів. Брати разом ис своєю матірю, грецкою царівною, виправились в Грецію, де грецький імператор Мануїл прийняв їх дуже радо. Се вигнанє не тільки не було подією противною землі, але

навіть в літописях воно приписуєть печаче-б земській волі. Андрій виганяв також бояр, котрі не здавались ёму зовсім вірними. Такі способи скушляли в ёго руках єдину владу над усею ростовско-суздальскою землею и тим самим давали сій землі значіне найсильнійшій між рускими землями, тим більше, що була вільна від усобиць и спокійна в тім часі від всякого нападу з-за границі. Та з другої сторони сими способами Андрій призбирував собі що раз більше ворогів, що були готові при спосібности погубити ёго всяким можливим робом.

Взявши в свої руки владу в ростовско-суздальській землі, Андрій зручно користувався усіма обставинами, щоб показати своє первенство у всій Русі; вдаючись в усобиці в інших руских землях він бажав, рішати їх по своїй волі. Головною и постійною цілю ёго діяльности було понижити значіне Києва, позбавити давнього старшинства над рускими городами, переносячи се старшинство на Володимир, а разом з тим підчинити собі вольний и багатий Новгород. Він добивав ся того, щоби після свого бажання віддавати ті два важнійші города з їх землями тим князям, котрих він схоче посадити на княженє и котрі вдячні за се будуть признавати ёго старшинство. Коли по смерті Юрія Довгорукого повстав спір о Київ між чернігівским князем Изъяславом Давидовичем и Ростиславом, братом Изъяслава Мстиславича, Андрій опікувався Изъяславом, хоч перше сей князь був ворогом ёго отця. В 1160 р. він з'їхав ся з ним у Волоку и задумав вигнати Ростиславового сина Святослава з Новгороду. В Новгороді вже від кількох літ був нелад; закликали и виганяли то тих, то інших князів. Недовго перед тим, ще за Юрія, княжив там брат Андрія Мстислав. В 1158 р. Новгородці вигнали ёго и закликали синів Ростислава, Святослава и Давида: першого посадили в Новгороді, другого в Торжку, але й против них скоро утворилась в Новгороді неприязна партія. Надіючись помочи від тої партії, Андрій післяв у Новгород таку жадобу: „Най буде вам звісно, що я бажаю добиватись Новгороду добром або злом; щоб ви цілували мені хрест, що хочете мати мене своїм князем, а мені вам добра бажати.“ Такий відклик скріпив зворушенє в Новгороді, часто стали збиратись бурливі віча. Спершу Новгородці, ведені прихильниками Андрія, колотились тому, що Новгород удержує разом двох князів и домагались вигнати Давида из Торжка. Святослав сповнив їх волю и вислав брата з Новгородської землі, але й потім противники ёго не дали Святославови супокою, підбурювали против него наїд и довели до того, що товпа спіймала Святослава на Городищу и відслала під сторожею

в Ладугу; ёго жінку замкнули в монастир св. Варвари; закували княжих дружинників, майно їх заграбили, а потім післали просити у Андрія сина на княжене. Андрій дбав, щоб ім по можности давати не тих князів, яких вони домагати-муть ся, а тих, котрих він сам ім дати схоче. Андрій післав ім не сина, а свого племянника Мстислава Ростиславича. Але в слідуючій році (1161), коли Ростислав побив и убив Изяслава Давидовича и укріпив ся в Києві, Андрій погодив ся з ним и казав Новгородцям взяти знов до себе на княжене того Святослава Ростиславича, котрого вони недавно вигнали и притім, як виражає ся літописець, „на всій волі ёго“. Андрієви очевидно було всё одно, чи сей, чи инший князь княжити-ме в Новгороді, щоб тільки сей князь був посаджений з ёго руки, та щоб таким способом для Новгородців вийшло в звичай приймати князів від суздальского князя. В 1166 р. умер київский князь Ростислав, чоловік уступчивий, що під koniecь погодив ся з суздальским князем и ёму догоджав. Київским князем вибрали Мстислава Изяславича. Крім того, що сей князь був сином ненависного Андрієви Изяслава Мстиславича, з котрим так завзято боров ся ёго отець, Андрій сам ненавидів сёго князя, але й Мстислав був не з таких, щоб догоджати кому небудь, хто-б тільки задумав показати над ним власть. У покійного Ростислава було пять синів: Святослав, що княжив в Новгороді, Давид, Роман, Рурик и Мстислав. Спершу Мстислав Изяславич жив з тими своїми двоюродними братами в згоді, та потім на велику радість Андрія між ними приязнь стала розриватись. Поча ось задя Новгородца. Новгородці як и перше не погодились не своїм князем Святославом и вигнали ёго, а потім післали до київского Мстислава просити в него сина. Мстислав, не бажаючи колотнечі з Ростиславичами, зволікав з рішенем. Тим часом зневажений Святослав удав ся до Андрія; за Святославом стали смоленські князі, ёго брати. З ними злучились и Полочане, що перше не були в згоді з Новгородом. Тоді Андрій рішущо зажадав від Новгородців, щоби вони знов приняли вигнаного Святослава: „Не буде вам иншого князя крім сёго,“ казав він ім сказати и прислав на поміч Святославови и ёго союзникам військо против Новгородца. Союзники спалили Новий Торг, спустошили новгородські села и перетяли звязь Новгородца з Києвом, щоб не дати Новгородцям зійти ся з Мстиславом київским. Новгородці почули зневагу своїх прав, побачили як дуже напосілись на їх свободу, розпналились и не тільки не здались на домагане Андрія, але убили посадника Захарія и деяких инших, сторонників Святослава, за тайні зносини з сим князем, вибрали иншого посадника именем Якуна и нашли спосібність сповістити

про все Мстислава Изяславича и ще раз просили у него сина на княженє. В тїм часї як раз успїли київські бояре Бориславичї роздвоїти Мстислава з двома Ростиславичами Давидом и Руриком*). Коли вслїд за тим Новгородці знов прислали до Мстислава просити сина, він вже не вагав ся и післав до них сина свого Романа. Ростиславичї по сїй подїї стались явними ворогами Мстислава. Андрїй зараз и покористував ся тим, щоб ити на Мстислава. Рязанські и муромські князі вже перше були з Андрїєм в згодї, злученї вїною против Новгородови; на Волини був єго союзником дорогобужский князь Володимир, дядько Мстислава, давнїйший єго суперник за Київ. Андрїй тайно знїс ся з князями сїверскими Олегом и Игорем; в Переяславлю рускїм княжив брат Андрїя Глїб незмінно єму вїрний; з Глїбом був також другий брат, молодий Всеволод, що вернув з Царгорода и дістав княженє в Остерскїм Городци в полудневїй Руси. Всєго, таким способом, було до 11 князїв з дружинами и ратниками. Суздальским вїйском проводив син Андрїя Мстислав и боярин Борис Жидиславич. На сторонї Мстислава був брат Андрїя Михайло, що княжив в Торжку; не знаючи, що против него зб'ють ся, Мстислав Изяславич вислав єго з Берендіями на поміч синовї в Новгород; та Роман Ростиславич перетяв єму дорогу и взяв єго в полон.

Підручники Андрїя зїйшлись з вїйсками рїзних руских земель у Вишгородї и з початком Марця заложили стан під Києвом, близько кирилївського монастиря, и розсуваючись окружили весь город. Загально Київляне ніколи и перше не видержували осади и здавались звичайно князям, що приходили добувати Києва силою. И тепер вони видержали тїлько три дні. Берендії и Торки, що стояли за

*) Суперечка почалась з того, що слуги Ростиславичїв украли Мстиславовї конї и наложили на них свої знаки. Бояре Бориславичї Петро и Нестор впевнили Давида, що Мстислав з меги за се хоче, прикликавши їх на обїд, взяти під сторожу. По якїмсь часї Мстислав справдї запросив на обїд Давида и Рурика. Сї князі з намови бояр зажадали насамперед, щоб Мстислав цілував хрест, що їм не вдїє ні якого лиха. Мстислав обидив ся; образилась за него й дружина єго: „не годить ся тобі хрест цілувати — говорила єго дружинники - ; без нашої відомости тобі годї було ні задумувати, ні чинити то, що вони говорять, а ми веї знаємо твою щирю любов до братїв, знаємо, що ти правий перед Богом и людьми. Пішли до них и скажи: я цілую хрест на се, що не задумував ніякого лиха против вас, тїлько ви менї видайте того, що на мене лихословить.“ Обї сторони цілували на се хрест, але Давид потїм не сповнив бажаня Мстислава. „Коли я видам тих, що менї говорили — сказав він —, то опїсля менї ніхто нічого не скаже.“ Звідтїль и остигли взаємнии між Мстиславом и Ростиславичами.

Мстиславом Изъяславичем, склонні були до зради. Коли вороги стали сильно напірати з заду на Мстислава Изъяславича, київська дружина сказала ёму: „чого, княже, стоїш, нам їх не перемогти.“ Мстислав утік до Василева, не встигнувши взяти з собою жінки и сина. За ним гнали и стріляли. Києва добули 12. марця, в середу другої неділі посту 1169 р., и цілий розграбили и спалили в двох днях. Не щадили ні старих, ні малих, ні полу, ні зросту, ні церков, ні монастирів. Запалили навіть печерський монастир. Вивезли з Києва не тільки приватне майно, але й образи, ризи и дзвони. Така жорстокість буде нам повятна, коли згадаємо, як перед дванадцяти літами Київляне повбивали у себе всіх Суздальців по смерті Юрія Довгорукого; певно між Суздальцями були люди, що мстились тепер за свою рідню; що до Чернигівців, то вони давно враждували на Київ, а вражда ся злагалась від довгої вражди між Мономаховичами и Ольговичами.

Андрій дішнав свої цілі. Давний Київ втертя своє вікове старшинство. Колись город богатий, заслужив собі у чужоземців, що ёго звідували, назву другого Константинополя, та вже й перше усе теряв свій блиск через усобиці, а тепер ёго ограбили, спалили, позбавили много мешканців, поубивавши або позаберавши в неволю, обсміяли и збезчестили инні рускі землі, неначе-б мстились на нім за ёго прежнее пануванє над ними. Андрій посадив в нім свого покірного брата Гліба, з заміром на будущину настановляти там такого князя, якого ёму схоче ся дати Києву.

Справившись з Києвом, Андрій по черзі хотів справитись и з Новгородом. Ті самі князі, що ходили з ним на Київ, з тими самими військами, що знищили давню столицю рускої землі, пішли на північ, щоб приготувити ту саму долю и Новгородови, яка довелась Києву. „Не будемо горорити — розправляє суздальський літописець, прихильний Андрієви и его політиці —, що Новгородці праві, що вони здавна від прародичів князів наших вольні; а коли-б и так було, то хиба-ж прежні князі казали ім ломати хрестне цілуванє и сміяти ся з внуків їх и правнуків?“ Вже в трьох церквах новгородских на трьох образах плакала Пресв. Богородиця: вона привиділа лихо, що збиралось над Новгородом и ёго землею; вона молила Сина свого не передавати Новгородців погибели як Содому и Гомору, але помилувати їх як Ниневитян. Зимою 1170 р. явилось грізне військо під Новгородом — Суздальці, Смольняне, Рязанці, Муромці и Полочане. В протягу трьох днів вони вносили остроги коло Новгороду, а четвертого дня почали приступ. Новгородці бились хоробро, але потім стали слабнути. Вороги Новгорода, надіючись

побіди, завчасу наперед ділили між собою жеребом новгородські улицы, жінки и діти новгородські, подібно як се вчинили з Київлянами; але в ночі з вівтірка на середу другої неділі посту — як оповідає переказ — новгородський архієпископ Іоан молив ся перед образом Спаса и учув голос від образу: „Иди на Илїну улицу в церкву Спаса, возьми образ Пресв. Богородиці и виноси на забороло стіни и вона спасе Новгород.“ На другий день Іоан з Новгородцями вишє образ на стіну у Загородного кінця між Добрининою и Прускою улицею. Туча стріл посипала ся на него; образ обернув ся назад; з очий ёго потекли слёзи и упали на фелон епископа. На Суздальців найшов дур; між ними повстав нелад и вони стали стріляти одні на других. Так оповідає переказ. Князь Роман Мстиславич в вечер 25. лютого з Новгородцями побив Суздальців и їх союзників. Сучасний літописець, розказуючи про сю подію, нічого не говорить про образ, але приписує сю побіду „силі чесного хреста, заступленю Богородиці и молитвам владики“. Вороги утікли. Новгородці спіймали стілько Суздальців, що продавали їх за бездін (по 2 ногати)*). Легенда про спасенє Новгороду мала важне значіне на будучину, піддержуючи моральну силу Новгороду в борбі ёго з Суздальськими князями. Опісля вона мала навіть загальне церковне значіне в цілій Русі: образ, котрому приписували чудотворне спасенє Новгороду від Андрієвого війська, став ся під именем Знаменьского одним з найзнаменитших образів Божої Матери, почитаних на Русі. Празник в єї честь установили Новгородці 27. листопада, и православна церква ёго й доси обходить.

Незабаром, однак, вражда остигла и Новгородці погодились з Андрієм. Слідуючого року вони не злюбили Романа Мстиславича и вигнали від себе. Тоді був неурожай и повстала дорожня в Новгороді. Новгородцям треба було брати хліб из суздальської землі, и се було головною причиною скорого супокою з Андрієм. За ёго згодою вони взяли собі князем Руріка Ростиславича, а в 1172 р., прогнавши ёго від себе, випросили в Андрія сина Юрія. Новгород все таки виграв в тім згляді, що Андрій мусів поважати права Новгороду и хоч послав ёму князів, та вже не инакше, як на всій волі новгородській.

Мимо поражєня Києва, Андрієви довелось ще раз посилати там військо, щоб удержати ёго в своїй власті. Князь Гліб, що ёго настановив Андрій, умер. За згодою Ростиславичів заняв був Київ

*) В гривні 20 ногат. По обрахованю Карамзина 6 ногат рівні 50 к. Т. II, прим. 79.

дядько їх Володимир Дорогобуский, давний союзник Андрія, але Андрій наказав ёму без проволоки ввійхати и заявив, що відступає Київ Романови Ростиславичеви, князеви лагідному й покірному. „Ви назвали мене своїм отцем — наказав Андрій сказати Ростиславичам —, хочу вам добра и даю Романови братови вашому Київ.“ По якімсь часі Андрій задумав вигнати Романа Ростиславича. Чи він був медовольний з Ростиславичів, добачаючи в них гордошів, чи просто наміряв посадити там брата и тому треба ёму було їх вигнати, — як би се не було, він зачіпив тих князів, післав до них свого мечника Михна, жадаючи видачі Григорія Хотовича и двох інших лиць; „вони — говорив він — зігнали з сего світа брата мого Гліба; вони всі нам вороги.“ Ростиславичі знали, що се из сторони Андрія ніщо инше тільки зачіпка, тому не рішались видати людей, котрих уважали невинними, и дали їм спосіб спасти ся. Сёго тільки й треба було Андрієви. Він написав їм таке строге слово: „коли ви не живете по моїй волі, то ти, Рурику, заберай ся геть з Києва, а ти, Давиде, заберай ся з Вишегорода, а ти, Мстиславе, з Білгорода; лишає ся вам Смоленськ: там діліть ся як знаєте.“ Роман послухав и поїхав в Смоленськ. Андрій віддав Київ братови Михайлови, з котрим погодив ся. Михайло лишив ся поки-що в Торческу, де перше княжив, и післав в Київ брата свого Всеволода з племянником Ярополком Ростиславичем. Та інші Ростиславичі не були такі безмовні, як Роман. Вони вислали до Андрія посла з объясненнями, але Андрій не дав відповіді. Тоді вони вночі ввійшли до Києва, спіймали Всеволода и Ярополка, облягли самого Михайла в Торческу, примусили ёго зречи ся Києва и вдовольати ся Переяславем, що ёму відступили, а самі вернули в Київ и посадили на київській столі одного з поміж себе: Рурика Ростиславича. Сам непостійний Михайло, котрого Андрій забезпечив в Києві, відступив знов від Андрія и пристав до Ростиславичів, бо він вже против Андрія и Ростиславичів виступав за Мстиславом Изяславичем. Андрій, дізнавшись про все, сильно розгнівав ся, а тут як раз радили ёму дати поміч против Ростиславичів: чернігівський князь Святослав Всеволодович задумував підчас замішок заволодіти Києвом и підмовляв Андрія на Ростиславичів; разом з ним держались и інші князі Ольговичі. Посол присланий в имени тих князів говорив Андрієви: „хто тобі ворог, той и нам ворог; ми з тобою готові.“

Гордий Андрій прикликав свого мечника и сказав: „Ідь до Ростиславичів и скажи їм ось-що: ви не поступаєте по моїй волі; за то ти, Рурику, заберай ся в Смоленськ до брата в свою отчину, а ти, Давиде, заберай ся в Берлад, не позволяю тобі бути

в рускій землі; а Мстиславови скажи так: ти всё накоїв; я не позволяю тобі бути в рускій землі.“

Михно переказав Ростиславичам поручене свого князя. З усіх найбільш не стернів сїї річи Мстислав. „Він — говорить ровесник — змалку не привик нікого боятись крім єдиного Бога. Він казав остричи Михнови волося на голові и бороді и сказав: „Иди до свого князя и перекажи від нас своему князеви ось-що: Ми тебе доси вважали отцем и любили, а ти прислав до нас такі річи, що вважаєш мене не князем, а підручником и простим чоловіком; роби, що-сь задумав. Бог усєму судя!““

Андрій розъярив ся, як побачив остриженого Михна и почув, що сказав Мстислав. Під головним проводом Андрієвого сина Юрія и боярина Жидиславича виправилось велике військо Суздальскої землі — Ростовці, Суздальці, Володимирці, Переяславці, Білозерці, Муромці и Рязанці. Андрій висилаючи їх сказав: „Ви женить Рурика и Давида з моєї отчини, а Мстислава возьміть: нічого єму не робить и привезіть до мене.“ До них прилучились Новгородці. Вони йшли через смолецьку землю; бідний Роман, побачивши в себе таких гостей, не міг супротивляти ся и мусів на жадобу Андрія післати з ними своїх Смольнян. Уся та сила вступила в чернігівську землю и там злучив ся з нею Святослав Всеволодович з братами. З другої сторони Андрій підняв на Київ сили полоцької землі: Турівських, Пинських и Городеньських князів, підчинених Полоцькови. Михайло Юрєвич відступив од Ростиславичів и разом з Всеволодом и двома племянниками поспішив заволодіти Києвом. Ростиславичі не спиняли єго. Рурик запер ся в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давида післали в Галич просити помочи у Ярослава (Осмомисла). Всє військо переважно напирало на Вишгород, щоб взяти Мстислава, як приказав Андрій. Багато було крику, шуму, траскоти, пилу, мало убитих, але багато ранених. Девять неділь стояло се військо. Двоєрідний брат Ростиславичів, Ярослав Изъяславич Луцкий, що прийшов з усею волинською землею, гледів для себе старшиньства и Київського стола, чого добивав ся також Святослав Всеволодович чернігівський, найстарший князь у війську. Самого Андрія тут не було, щоби рішити сей спір своєю могучою волею; а всі ті князі, самі того не пізнавали, тільки тому явились під Вишгород, щоб дати змогу Андрієви назначити в Київ такого князя, якого єму схоче ся. Ярослав, не погодившись з Святославом Всеволодовичем, відступив од союзників, перейшов до Ростиславичів и посунув ся на Білгород, щоб злучитись з Руриком Ростиславичем и ударити на

облягаючих. В тім часі союзникам грозив прихід Галичан на поміч Ростиславичам, на завізане Давида. З своєї сторони більша часть союзників не мала ні поводів, ні охоти дальше вести завзяту війну. Смольнян втягнули були зовсім на силу. Новгородці були несупокійні и змінні, легко остигали до діла, до котрого приступили шимходом; здає ся, що й Полочане и инші війська з білоруских городів не визначались особливою ревністю, бо для них се було зовсім рівнодушно, до кого буде належати Київ. Се всё разом було причиною, що, як тільки союзники побачили зріст неприятельської сили, то в стані їх повстав переполох и вони нічо перед досвітком утікали в такім неладі, що багато переправляючись через Дніпро потонуло. Мстислав випав з міста, пігнав за ними, заняв їх табор и забрав полон. Ся побіда над дванайцяти князями и силами так великих земель вславила Мстислава Ростиславича між ровесниками и дала ёму назву Хороброго. „Так то — говорить літописець, — князь Андрій який був розумний в усіх справах, а втратив змисл свій неповідержністю: розпалив ся гнівом, згордів и несправедливо похвалив ся; а похвалу и гордощі диявол вселяє в серце чоловіка.“

Ростиславичі відступили Київ Ярославови Луцкому, котрий, як можна було надіятись, не довго в нім просидів, и бідна стара столиця знов стала переходити з рук до рук. Але доля єї вже не залежала від волі суздальських князів, як то хотілось Андрієви. Слідуючого року Ростиславичі готові були погодити ся з Андрієм, як тільки на київскім престолі сяде брат їх Роман. Андрієви певно милійше було б бачити там покійного собі Романа, як ненависну вітву Изяслава Мстиславича або Ольговичів, родових ворогів Мономахового племені; здає ся и Ростиславичі мали се на думці війшовши з Андрієм в зносини. Та Андрій отягав ся з рішучою відповідю. „Підождіть троха — сказав він —, пішло до братів своїх на Русь.“ Андрій, як видно, не рішив в своїм розумі, в чию користь висказати суд. Несподівана, насильна смерть перетяла всі ёго пляни.

При усім своїм розумі, хитрости, переворотности, Андрій не установив нічого тривалого в руских землях. Одиною побудкою усєї ёго діяльності була жадоба власти; він бажав утворити около себе таке положенє, щоб міг переміщувати князів з місця на місце, як шахових хлопців, посилати їх з дружинами сюди й туди, по своїй волі примушувати дружити ся між собою и сварити ся и спонукати їх всіх чи хоч чи нехоч признавати ёго найстаршим и передовим. В тій цілі він досить зручно користувався непевними

и часто недоладними відносинами князів, незгодою між городами и землями, підбурював и роздував страсти партий. Добру услугу робив ёму також внутрішній нелад в Новгороді и неурожаї новгородської землі и давнє відчуженє полоцкої землі від инших руских земель, и родова неприязнь Ольговичів и Мономаховичів и несподівані зворушеня в роді спору Ростиславичів з Мстиславом Изяславичем. Найбільше ж допомагали ёму ті дикі противогорожанські власности ще неуладженого товариства, при котрих люди не вміють погодити особисті цілі з суспільними, и легко можна розрушити страсти надією на обопільний грабіж. Всё то однако були часові способи и тому мали часовий характер. Крім жадоби особисто панувати над князями, у Андрія ледво був який-небудь инший идеал нового порядку для руских земель. Що до ёго відносин до власної суздальско-ростовської землі, то він гледів на ню, неначе на осібною землю від прочої Русі, однак мала вона панувати над Русю. Таким робом дбав він про добробит своєї землі, старав ся обогатити її релігійною святинею и в тім часі віддав на спустошенє Київ з усім тим, що було там здавна святого для усєї Русі. Як оцінила ёго заходи сама суздальско-ростовска земля, показує ёго смерть.

Властилюбний князь, вигнавши братів и тих бояр, що не зовсім ёго слухали, панував у своїй землі самовластно. Він забув, що ёго вибрав народ, и обтяжав народ податками через своїх посадників и тіунів и самовольно карав смертю, кого хотів. Страшенні варварства, переказані в літописях про єпископа Теодора, ёго любимця, доволі кидають мрачну тїнь на добу Андрієвого князєня, хоч би тільки половина того, що розказувалось, була правда. Андрій, як видно, що-раз робив ся більше й більше жорстоким. Він постійно жив в селі Боголюбіві; там постиг ёго кінець. Був у него улюблений слуга Яким Кучкович. Князь розказав казнити ёго брата. Яким почав говорити до своїх приятелів: „Сєгодня того, другого казнив, а завтра казнить и нас: справмось з тим князем!“ В пятницю 28. Червця 1175 р. зібралась рада в домі Кучкового зятя Петра. Було там людей 20 а між ними ключник Андрієв Амбал, родом Ясин (Яси — нарід кавкаського племені: думають, що се Кабардинці), и Жид Бѣрем Мойзич. Замітно (яко загальна черта подібних людей), що причіними Андрія були чужоземці: причуваючи, що свої мають повід нелюбити ёго, він очевидно думав обезпечити ся тим способом — и помилив ся. На раді рішили вбити князя тої-ж ночі. Андрій, після вісти одной літописи, спав сам оден, після инших, коло него був хлопець. Сприсяжені

війшли на своє діло и вступили на сам перед до погребу, напились для смілости вина а потім пішли до Андрієвої спальні.

— „Пане, пане!“ сказав оден, стукаючи в двері.

— „Хто там?“ відкликнув ся Андрій.

— „Прокіп,“ відповіли ёму. Прокіп був вірним слугою Андрія.

— „Ні, паробче, ти не Прокіп,“ відповів, догадавшись, Андрій и кинувсь гледіти меча. Був у нёго меч св. Бориса, котрому він приписував особливу силу, але меча у себе не найшов: Амбал ключник вчасно ёго виніс.

Сприсяжені виломали двері и кинулись на Андрія. Князь був сильний и став боротись з ними. В птьмі убийці ранили одного из своїх, але потім, розрізавши князя, ударили ёго мечами, саблями и списами. Думаючи, що вже скінчили з ним, відійшли вони, але князь зібрав останні сили, вискочив за ними, стутив ся из сходів и сховав ся під сіни. Убийці почули ёго стогнане.

„Князь зійшов з сінний в низ,“ закричав оден.

„Подивім ся,“ сказали інші и кинулись назад до спальні. Князя там не було.

„Ми згинули — закричали вони—, скорше, скорше гледіть ёго!“ Занали скоро свічки и слідом крови на сходах найшли князя: він сидів, притиснувшись за сходом стовпом, и молив ся.

Петро Кучкович відсік ёму праву руку. Князь вспів промовити: „Господи, в руки твої передаю духа мого!“ и закінчив жизнь.

Вже розвітало. Убийці найшли Прокопа, княжого любимця, и забили ёго. Відтіл знов війшли вони на сіни, набрали золота, дорогоцінних камінів, жемчуга, всякого майна и вислали вложивши на коний, що приготували ім одномишленники їх. Самі ж вони задягнули княжу зброю и зібрали своїх. „Що,“ говорили вони, „як на нас прийде дружина володимирска?“ — „Пішлемо у Володимир,“ рішали лиходумці.

Вони післали до Володимирців, сповістили їх про подію и казали повісти: „Коли хто з вас що небудь подумає на нас, то ми з тими справимось. Не в нас самих була дума; и ваші в одній думі з нами.“

Володимирці відповіли: „хто з вами в думі, той з вами най буде, а наше діло сторона.“

Цілий дім Андрія розграбили. Так поступали відповідно тогдинним звичаям и понятям. Майно казенного громадскою волею все відавалось на „потокъ и разграбленіє“ (задержане и грабіж). Розьодіте тіло князя викинули на город.

Був між слугами князя оден Київлянин Кузьмище. Дізнавшись, що князь убитий, він ходив и питав то того, то иншого: „Де мій пан?“

Їму відповіли: „От там в городі лежить, та не смій ёго диткнутись. Се всі тобі говорять: хочемо ёго кинути псам. А хто прибере ёго, той наш ворог и того убємо.“

Але Кузьмище не настрашився грізьбою, найшов тіло князя и став голосити над ним.

До него йшов Амбал.

„Амбал, враже — закричав Кузьмище, побачивши ёго —, кинь коверець або що небудь пстелити, або чим небудь прикрити нашого пана!“

„Геть! — сказав Амбал — ми ёго викинемо псам.“

„Ах ти еретик — закричав Кузьмище —, як псам викинути? А памятаеш, Жиде, в яким платю ти прийшов сюди? Ти цілий в бархаті стоїш, а князь лежить голий! Змилуйся, подай щонебудь.“

Амбал кинув ёму коверець и корзю (верхній плащ). Кузьмище обвинув тим тіло вбитого и пішов до церкви.

„Відчиніть святиню!“ сказав Кузьмище людям, котрих там стрітив. Сі люди були вже з радощів п'яні. Вони відповіли: „кинь ёго тут в присінку. От ще ти собі напштав з ним смутку!“

Кузьмище положив тіло в присінку, накрив ёго корзю и голосив над ним так:

„Вже, пане, тебе твої парібки не знають, а перше, бувало, гість прийде з Царгорода або з инших сторін рускої землі, то чи латинник, чи християнин, чи поганець, ти бувало скажеш: поведіть ёго в церкву и в палати, най видять всі правдиве християнство и хрестяться; и Болгари и Жиди и всяка погань — всі, що виділи славу Божу и церковну прикрасу, плачуть за тобою; а ті не кажуть тебе в церкві положити.“

Тіло Андрія лежало два дні и дві ночі в присінку. Духовенство не рішалось відчинити церкву и відправити над ним панахиду. На третій день прийшов игумен монастиря Кузьми и Даміяна, звернув ся до боголюбских крилошан и говорив:

„Чи довго нам гледіти на старших игуменів? Чи довго сёму князеві так лежати? Отворіть святиню, я відправлю панахиду; вложім ёго в домовину, най лежить тут, поки злоба не перестане: тогді придуть з Володимира и понесуть ёго там.“

За ёго порадою, отворили церкву, положили тіло в камінну домовину и відспівали над ним панахиду. Сёму, як видно, вже ніхто не перешкодив.

Між тим показалося, що убийці вдіяли поступок, котрий многим припав дуже до вгоди. Правленя Андрієвого не навиділи. Народ, почувши, що ёго вбили, кинувсь не на убийців, а противно робив дальше, що вони розпочали. Боголюбовці розграбили цілий княжий дім, де було нагромаджено золота, срібла, дорогої одіжи, повбивали ёго дітських и мечників (післанців и сторожу), дісталося и майстрам, котрих збирав Андрій, замовляючи в них роботу.

Грабували и в Володимирі, але там якийсь духовний, именем Микулиця (мабуть той самий піп Миколай, що поміг в 1156 р. Андрієви тайно взяти у Вишгороді образ Богородиці), в ризах перейшов городом з чудотворним образом; се зробило таке вражінє, що зворушенє втихло. Вість про убийство Андрія скоро розійшла ся по землі: всюди народ ворухив ся, нападав на княжих посадників и тиунів, котрими всі гурмили ся задля способів їх управи; їх доми ограблено, а инших навіть убито.

Не ранше як в шість днів по смерти князя, Володимирці неначе схаменулись и рішили привезти тіло вбитого. Пятого липця вони вислали игумена богородицького монастиря Теодула, з деместником (співачом церковним) Лукою и з двигарями за тілом в Боголюбово, а Микулиці сказали: збери всіх попів, вберіть ся в ризи, станьте перед образом Богородиці, перед Срібними воротами и ждїть князя! — Срібними воротами звались ті ворота, що виходили на дорогу в Боголюбово; з противної сторони були Золоті ворота.

Народня товпа вийшла з города. Коли похоронний похід став приближатись, показалося княже знамя, чутно було погребальний спів, тоді намість злоби вкступив смуток; згадали, що покійник лишив не тільки лихі діла, але й добрі, згадали ёго ревність в ставляню церков и оплакували князя.

Ёго поховали в церкві св. Богородиці. Неперечно, що ненависть до Андрія не була уділом одної незначної партії, але її поділяв народ. Инакше годі обьяснити сю обставину, що тіло князя лежало непохованє цілий тиждень и народ, почувши про насильну смерть свого князя, звернув ся не на убийців ёго, а на ёго повірників и слуг. Та з другої сторони, коли поступки сёго князя безмірно властлюбного викликали злість народу, то все таки ёго діяльність в своїй основі годилась з духом и характером тої землі, котрою він управляв. Се найяснійше можна бачити из слідуєчих подій и усеї исторії ростовско-суздальського краю до самого татарського нападу.

Ростовці и Суздальці, особливо сі перші, були недовольні Андрієм за відзнаку оказувану городови Володимирови, и чувство досади зараз проявилось по смерти Андрія. Ростовці прикликали племянників Андрієвих, Ростиславичів, але вони не сміли явитись в паньстві дядька и проживали в рязанській землі. Володимирці закликали брата Андрієвого Михайла, що жив в Чернигові. Дійшло було до усобиці: Ростовці взяли верх, змусили Володимирців прийняти одного з Ростиславичів, Ярополка, и відзивались про Володимирців так: „Вони наші холопи и мулярі: ми їх город спалимо або посадника в нім від себе настановимо.“ Та посаджені князі Ростиславичі, догоджуючи одним Ростовцям, обурили против себе несправедливими поборами Володимирців и цілу землю. „Ми вольних князів приймаємо до себе,“ говорили Володимирці. Тому, коли Володимирці прогнали від себе Ярополка Ростиславича и знов закликали до себе Михайла, то вся земля була по стороні города Володимира. Михайло скоро вмер и Володимирці на вічі вибрали молодшого сина Юрія Довгорукого Всеволода (хрестне имя ёго було Дмитро). Ростовці трібували повстати против него з Ростиславичами, та не повелось. За Ростиславичів пішов против Всеволода рязанський князь Гліб, однак ёго побили на голову и взяли в полон разом з Ростиславичами и ростовськими боярами, що ёго піддержували. Гліб умер в тюрмі. Злість Володимирців на Ростиславичів була так велика, що вони покупились були осліпити їх против волі Всеволода. Причина тої злости обьясняє ся тим, що Ростиславичі разом з Рязанцями навели на землю Половців. З того часу зворушення на довго втихають в ростовско-суздальській землі. З усёго видно, що и в Ростові партія, що ненавиділа город Володимир и добивалась власти и первенства над усею землею, складалась переважно з бояр, котрі не вміли придбати любови усёго народу и потягнути ёго за собою. В самім Ростові мешканці вязали бояр и віддавали їх Всеволодові. Потім, як розбито Рязанців и розсіяно партію ростовських бояр, неприхильних Всеволодові, Ростов був супокійний. Всеволод княжив довго (до 1212 р.) и в многім дальше провадив політику Андрієву, хоч поступав більш умірковано и лагідно. В ростовско-суздальській землі в загалі любив ёго народ. У відносинах до Новгороду він користувався всіми обставинами, щоб піддержувати своє первенство и вплив над ним. Але він уступав Новгородцям в злучаю крайного упору з їх сторони и все удавав, що шанує новгородську волю. Замітно при тім, що Всеволод в справах з Новгородом мусів хватати ся крутих способів не з особистої побудки, а по бажаню дружини.

Таким робом, коли він не погодивсь з Новгородцями и обляг Торжок и вже готов був відступити и помирити ся, дружина кричала: „княже, ми не прийшли з ними цілуватись,“ и Торжок занято и спалено. З многих черт видно, що гадка про підчинене Новгорода була гадкою всієї ростовско-суздальської землі, а не самих її князів, и тому то опісля Новгородці так завзято воювали не тільки з самими князями, а загално з Суздальцями и пенавиділи їх навіть тогді, коли годились з їх князями. З другої сторони Всеволод піддержував первенство над рязаньськими князями и в 1208 р., користуючись неладом в рязанській землі, посадив там сина свого Ярослава. Але разом з тим князем наплили в рязанську землю Суздальці и взяли в свої руки всю управу; тому Рязанці, що перше самі видали Всеволодови своїх князів и добровільно вибрали Ярослава, не втерпіли, піднялись усею землею, закували Суздальців и засадили в погребц, де їх багато подусилось. Тому Всеволод не зміг удержати для себе рязанської землі.

Князь Всеволод користувався повагою и в полудневій Русі, годив полудневоруских князів, що сварились між собою, а навіть в далекім Галичи оден князь віддавав ся під його опіку. По смерті Всеволода наступила коротка усобиця; викликали її переважно Новгородці. Та в 1219 р., по смерті старшого Всеволодового сина Константина, настановлено у Володимирі князем другого сина його Юрія, и ростовско-суздальська земля до самого татарского нападу була вольна від княжих усобиць. Треба примітити, що в сій землі княжило разом кількох князів, братів и племянників Юрія, та всі вони поступали згідно. Всі вони рядили в згоді з народом и сама власть їх залежала від народу. Таким робом, коли Всеволод розділив уділи між своїми синами и Ярославови віддав Переяславль-Заліський, то Ярослав, приїхавши в сей город, скликав народ в соборній церкві св. Спаса и сказав: „Брати Переяславці! Отець мій відійшов до Бога, вас віддав мені, а мене віддав вам в руки. Скажіть, брати, чи бажаєте мене мати своїм князем?“ Переяславці відповіли: „Вельми бажаємо, нехай так буде! Ти наш пан.“ И всі цілували йому хрест.

Се була доба добробиту східної Русі. Земля заселялась; ставили ся церкви и монастирі, штука піднялась до такого степеня, що Русяни вже не потребували чужосторонних майстрів: в них були свої будівничі и малярі. Разом з тим ширилась там и книжна просвіта. Ростовський владика Кирило заложив бібліотеку; під його проводом перекладано з грецкого и переписувано всякі твори духовної літератури. Кілька рукописий, що збереглись з тої доби,

показують, що переписуване доходило до значної краси. Княжна чернігівська Евфросина, дочка Михайла Всеволодовича, завела в Суздалі школу для дівчат, де вчили грамоти, письма и церковного співу. Правда, книжна просвіта була одностороння и вела до монастирської жизни, а тому оберталась тільки у вибранім кружку духовних, мало проникала в народню масу, не обіймала животних потреб; але при всім тім треба примітити, що ростовско-суздальська земля и з тими убогими починами просвіти стояла тогді висше полудневих земель, де раньші почини всякої науки загибали від внутрішнього неладу и половецкого спустошеня. Час Юрия був також добою значного розширення Руси на північний-схід. На місци зливу рік: Сухоні и Юга заложено город Устюг, що набрав скоро важного торгового значія. Камські Болгари заволоділи були ним, але Юрий побив їх, змусив заключити супокій, увільнити всіх полонників, дати закладників и вбезпечити супокій клятвою. З другої сторони Русини посувались по Волзі, війшли в землю мордовську и при зливі рік Оки з Волгою оснували Нижній-Новгород. Мордва, що була під управою многих князьків, не в силах була устояти против натиску руского племені; тогді як одні мордовські князі гледіли помочи Болгар против Русинів, инші, спіймані з необачка, віддавались руским князям яко підручники и звались „ротниками“ (тому що складали „роту“, т. е. присягу). Так в 1228 р. князі двох мордовских племен Мокші и Ерзи: Пуреша и Пургас, завзято воювали між собою. Пуреша став ся ротником князя Юрия и просив у него помочи против свого суперника, а Пургас прикликував до себе на поміч против Пуреші болгарского князя. Але болгарский князь не вспів нічого вдіяти, а Русини війшли в землю Пургаса Ерзю (звану в літописи Русь Пургасову), опустошили її и загнали Мордву в неприступні дрімучі ліси. В 1230 р. Пургас виправив ся був на Нижній-Новгород, але його відбили, а син Пуреші напав на нього з Половцями и в-конець спустошив його землю. Сі події сильно підмагали руску колонізацію на сході. Чужоземці покидали свої прежні оселі, утікали на полудне або йшли за Волгу, а остатки їх, удержуючись в прежній землі, приймали християнство и скоро ставались Русинами. Східно-русский народний елемент, розширяючись дальше на схід, разом з тим приймав в себе чужоплемінну кров и таким робом, зберегаючи основу славянської народности, все більш и більш мішав ся з иншими. Так розвивав ся и установляв ся тип великоруского народу.

VI.

Князь Мстислав Удатний.

В першій чвертині XIII-ого столітя визначає ся блискучими чертами діяльність князя Мстислава, котрого ровесники прозвали „Удатним“, а пізнійші історики „Удалим“. Ся особистість може справедливо назвати ся образцем характеру, який тільки міг виробитись умовами життя дотатарської удільно-вічевої доби. Сей князь позискав знаменитість не тим, чим інші передові особистости тогочасні, котрих житєписи подаємо. Він не стремів до нових цілей, не дав нового обороту ході подій, не творив нового первообразу суспільного ладу. Се був напротив оборонець старини, хоронитель истнующого, борець за правду, але за ту правду, котрої образ зложив ся вже перше. Ёго побудки и стремління були так неозначені, як и стремління, що управляли ёго віком. Ёго доблести и ёго недостачі посять на собі відтиск всього, що разом виробила удільна жизнь. Се був найлучший чоловік свого часу, та не переходив тої черти, котру собі назначив дух попередних віків; и в тім згяді жизнь ёго виражала сучасну ёму суспільність.

В тих часах син наслідовав в очах сучасних честь або нечесть по отцю. Який був отець, таким перед часом готові були вважати сина. Сим означалось моральне значіне князя при вступленю ёго в діяльність. Від него дожидали, щоб дальше провадив отцівські діла, и тільки дальша доля зависіла від ёго власних поступків. Отець сёго князя Мстислав Ростиславич придбав собі таку добру память, як мало котрий з князів. Він був сином Ростислава Мстиславича смоленського князя, правнуком Мопомаха, вславив ся богатырскою обороною Вишгорода, відбиваючись од властлюбних забагів Андрія Боголюбского. Коли опісля прикликали ёго Новгородці, одержав славу побіду над Чудю, хоробро и невсипущо беріг волі Великого Новгороду и позискав собі горячу любов у Новгородців. В 1180 р. він умер в молодих літах в Новгороді и був одиноким з вибраних новгородских князів, котрим дісталась честь, що похоронили їх в св. Софії. Память ёго так дорога була для Новгородців, що гріб ёго був предметом поклонів, а ёго опісля залічили до збору святих. Ровесники прозвали ёго

„Хоробрим“, и ся назва лишилась ёму в исторії. Та не тільки хоробростю — він визначав ся також побожностю и ділами милосердя, всіми прикметами, котрими в очах ёго віку могла украшатись княжа особистість. Як ровесники любили сёго князя — показує відзив літописця; крім загальних похвал, які після літописного звичаю давались и иншим князям, говорячи про него літописець уживає таких виразів, котрі очевидно можна приложити тільки до него самого: „Він все поривав ся до великих діл. И не було землі в Русі, що би не хотіла ёго мати в себе и не любила ёго. И не може вся земля руска забути о доблестях ёго. И Чорні Клобуки не можуть забути ёго приголубленя.“ Ся батьківська слава, ся любов Новгородців до него и усїєї рускої землі зробили дорогу до ще більшої слави ёго синові.

Мстислав Мстиславич став ся звісним в исторії тим, що, помагаючи дядькови свому Рурикови против чернігівського князя Всеволода, хоробро боронив против него Торческ, та мусів вибератись з полудневої Русі. Він дістав уділ в Торопці, що творив часть смоленської землі, и довго проживав там, не визначившись нічим особливим. Він був вже не в першій молодости и мав замужню дочку, коли новгородскі ворохоубні вивели ёго на славну видівню.

Великий Новгород давно ввійшов в тісну звязь, та разом з тим почались и пригоди з суздальско-ростовскою землею и з володимирськими князями, що мали первенство в сій землі. З часів Андрія Боголюбського князі ті бажали наложити руку на Новгород и старались, щоб в Новгороді були князі з їх дому и оставали їх підручниками. Новгород завзято боронив своєї волі, та ніяким побитом не міг розвизатись з володимирськими князями, тому що в самім Новгороді була партия, задя вигод прихильна суздальській землі. До сёго спонукували Новгородців їх торгові діла. Новгородська земля була до крайности бідна в рільниці плоди. Добробит Новгороду опиравсь тільки на торговлю. Тому для Новгороду було щоденною потребою бути в добрих відносинах з такою землею, відкїля він міг діставати хліб для власного прожитку и всякі сирі плоди, що вивожено за границю, особливо віск, и де їб з своєї сторони Новгородці могли збувати заморскі товари. Кієвська Русь підупадала: її неперестанно пустошили кочовники и сильно розстроїли як княжі усобиці, так и поражене, що наніс Кієву Андрій Боголюбський. Суздальско-ростовська земля напротив в порівняно з иншими землями була більш віддалена від нападів чужоплемінних, менше страдала від усобиць, чим раз процвітає,

налюдялась и природно стала спосібним краєм для торгівлі. Крім того вона була в порівнянню ближша до Новгороду, як інші землі урожайні, и зноситись з нею було тим лекше. Всяка вражда Новгороду з князями тої землі відзивалась погубно в господарстві Новгороду и ёго торгових ділах; тому-то в Новгороді були все багаті и впливові люди, що бажали, як би се ні було, жити в згоді з тим краєм. Суздальські князі добре розуміли таку залежність новгородских діл від іх країв и тому сміло позваляли собі насильних поступків з Новгородом. Через цілий час дальшого княження суздальського князя Всеволода Юрєвича, Новгород не любив того князя, вадив ся з ним, та не міг визволитись від него. Из своєї сторони Всеволод, щоб не обурити Новгородців, лестив ся часом іх самолюбству, показував поверховно шанобу воли Великого Новгороду, а потім при злучаю давав ім почувти свою желізну руку. В 1209 р., догоджуючи прихильній ёму партії, він вивів з Новгороду старшого свого сина Константина и післав другого сина Святослава без вибору вольного, неначе бажаячи показати, що має право назначати в Новгород такого князя, яквй ёму буде до впадоби. Однак в Новгороді крім партії, що задля власних вигод склонялась до суздальського князя, була усе противна партія, що ненавиділа в загалі князів суздальської землі и не хотіла, щоб відтіль князі приходили княжити в Новгород. Ся партія взяла тогді верх и звернула на своїх противників — сторонників суздальских князів. Народ зложив посадника Дмитра, обвинив ёго, що обтяжає людей, розграбував и спалив двори богачів, що жили з користи суздальської партії. Всеволод, з мести за таку народню розправу, казав задержувати новгородских купців, що їздили по ёго волости, відберати в них товари и не позволяв з своєї землі пускати хліба в Новгород. Се було 1210 року.

В тім часі якби з нечевя являє ся в новгородській землі торопецький князь Мстислав. В давних переказах не видно, щоб ёго закликав хто-небудь. Мстислав являє ся яко борець за правду, а правдою для Новгороду було збережене ёго старинної волі. Зимою ненадійно напав Мстислав на Торжок, спіймав дворян Святослава Всеволодовича и новоторского посадника, що держав ся суздальської сторони, закував и вислав в Новгород и переказав Новгородцям таке слово:

„Кланяюсь св. Софії и гробови отця мого и всім Новгородцям; я прийшов до вас, почувши, що князі вас угнітають; жаль мені своєї отчини!“

Новгородці набрали духа, замовкли партії, притаїлись користолюбиві побудження. Всі хоч чи нехоч стали заодно. Князя Святослава, Всеволодового сина, з його дворянами посадили під сторожу на владичнім дворі и післали до Мстислава з чесною річю: „иди, княже, на стіл.“

Мстислав прибув у Новгород и його посадили на столі. Зібралось військо новгородської землі: Мстислав повів його на Всеволода, та як дійшов до Плюскої — прийшли до него послі Всеволодові з таким словом від свого князя: „Ти мені син, я тобі отець; визволи сина мого Святослава и мужів його, а я визволю новгородских гостей з їх товарами и поправлю заподіяне лихо.“

Всеволод був осторожний и умів в час уступити. Мстислав не мав чого дергись. З обох сторін цілували хрест. Мстислав вернув у Новгород витязем, не проливши ні каплі крови.

Слідуючого року (1211), на жаданє Мстислава змінили новгородского владика Митрофана, сторонника князя суздальского. Хоч його наставлено не згодою віча, однак на предложене Всеволода; и тому його вибір здавав ся тогді несвобідним. Його зложили и вислали в Торопець, наслідний уділ Мстислава. На його місце вибрали Антонія из Хутиньского монастиря. Яко світський був він боярином и звав ся Добриня Ядрейкович, ходив у Царгород поклонитись святоцям и описав свою подорож, а по повороті постриг ся в монахи; се був чоловік противний сузальській партії. Мстислав їздив по новгородській землі, заводив порядок, ставив твердині и церкви; потім підняв два походи на Чудь разом не Псковичами и Торопчанами. В першім — взяв чудський город Оденпе. В другім — підчинив Новгородови всю чудську землю аж до моря. Взявши з підбитих данину, він дав дві третини Новгородцям, а третину своїм дворянам (дружині).

Коли Мстислав повернув з чудского походу, прийшов до него заклик з полудневої Руси, щоб рішив повставити там усобицю. Київський князь Рурик Ростиславич, дядько Мстислава, умер. Чернигівський князь Всеволод, прозваний Червоним, вигнав з київської землі Рурикових синів и племянників и сам заволодів Києвом: кілька літ перед тим в Галичи народним судом повісили його свояків Игоревичів; Всеволод обвиняв вигнаних київских князів о участь и прийняв на себе вид местника за казнених. Вигнані звернулись до Мстислава. Знов приключив ся Мстиславови злучай виступити за правду. Вітва Мономаховичів з-давня княжила в Києві; народня воля землі не раз проявляла ся в їх користь. Ольговичі напротив покушались на Київ и запановували в нім тільки насильно.

Мстислав зібрав віче и став просити Новгородців, щоб дали поміч його вигнаним своякам.

Новгородці одноголосно закричали: „Куди, княже, поглянеш очима, туди обернемось своїми головами!“

Мстислав з Новгородцями и своєю дружиною посунувся до Смоленська. Там прилучились до него Смольняне. Війско пішло дальше, але тут на дорозі Новгородці поперечились ис Смольнянами. Одного Смольнянина убили в колотнечи, а потім незгода дійшла до того, що Новгородці не хотіли йти дальше. Хоч як їх намовляв Мстислав, Новгородці нічого не слухали; тогді Мстислав поклонився їм и, попрощавшись з ними приязно, дальше йшов ис своєю дружиною и Смольнянами.

Новгородці схаменулись. Зібрали віче. Посадник Твердислав говорив: „Брати, як наші діди й отці страдали за руску землю, так и ми ходім ис своїм князем.“ Всі знов пішли за Мстиславом, дігнали його и злучились з ним.

Вони завоювали городи чернігівські над Дніпром, взяли приступом Річищу, підійшли під Вишгород. Тут наступила битва. Мстислав побідив. Двох князів Ольгового роду попали в полон. Вишегородці отворили ворота. Тогді Всеволод Червоний побачив, що справа його програна, и утік за Дніпро, а Київляне отворили ворота и поклонялись князеві Мстиславові. На київській столі посадили його двоєродного брата Мстислава Романовича. Запровадивши лад в Києві, Мстислав виправився до Чернігова, простояв під городом дванайцять днів, заключив супокій и взяв від Всеволода дари як від побідженого.

Він вернув ис славою в Новгород и сам Великий Новгород підіймався в гору його подвигами, бо новгородська земля рішала долю далеких руских країв.

Та Мстислав мав велику охогу до трудів и подвигів, тому не було йому до вподоби, що в Новгороді не щезала партія прихильна суздальській землі. Явилось до Мстислава посольство з Польщі, куди вже проникла його слава. Краківський князь Лешко закликав його, щоб відняв Галич в Угрів, котрі, користаючись бучами в галицькій землі, посадили там свого королевича.

Мстислав на вічі поклонився Великому Новгородові и сказав: „Єсть у мене діла на Руси; а ви вольні в князях.“

Отже й виправився в Галич з дружиною.

В Галичі іменем неповнолітнього угорського королевича Коломана управляли угорський воевода Бенедикт Лисий и боярин Судислав, голова боярської партії, що прикликала Угрів. Мстислав ви-

гнів їх обох з Галича, засів у тім городі и заручив дочку свою Анну за Данила, що княжив у Володимирі-Волинськiм. Данило був сином Романа, що два рази княжив у Галичи, и ёго самого в молодості вже не раз закликали и виганяли Галичане.

Незабаром довелось Мстиславови поперечити ся з Лешком, котрий закликав ёго в Галич. Бнязь Данило удав ся до Мстислава и скаргою на Лешка, що він заняв часть волинської землі, и просив помочи, щоб відобрати в него своє наслідство. Мстислав, усе вірний даному слову, сказав: „Лешко мій друг, я не могу підняти ся на него; гляди собі инших друзів!“ Тоді Данило розправив ся сам и відобрав у поського князя край, що він собі присвоїв. Лешко думав, що Мстислав потакує поступкам свого зятя, заключив союз з Уграми и став воювати разом и против Мстислава и против Данила. Мстиславові воеводи, що повинні були перші відпирати ворогів, лихо вели діло и здали Уграм и Полякам Перемишль и Городок. Мстислав лишив оборону Галича князеви Данилови и ёго двоюродному братови Олександрови Белзкому, а сам став на Зубрі. Олександр не послухав и відійшов, а Данило хоробро відбивав ся в городі; коли ж вороги, лишивши осаду, пішли на Мстислава, Мстислав казав Данилови вийти з Галича. Данило по рицарски перебивав ся крізь неприятельську силу з боярином Глібом Зеремієвичем и иншими и з великим трудом, терплячи при тім голод, злучив ся з Мстиславом. Мстислав похвалив зятя за мужність и сказав: „Иди, княже, тепер у свій Володимир, а я піду до Половців, будемо мститись за свою зневагу.“

Та Мстислав виправив ся не до Половців, а на північ. Прийшла до него вість, що князі знов угнітають ёго дорогий Новгород, и він поспішив видобути ёго з біди.

Коли Мстислав вийшов з Новгорода, взяла там верх суздальська партія: поводячись торговими интересами, вона рішила закликати до себе князем одного з Всеволодових синів Ярослава, чоловіка звичаю строного. До него відправились посадник, тисяцкий и десять старших купців. Владика Антоній, хоч и в духу неприхильний такій переміні, мусів стрічати нового князя з почетом.

Сей князь став зараз розправляти ся з неприхильними и противниками, казав двох з них спіймати, Якуна Зуболомича и Тому Доброщинича, новоторского посадника, и відослав їх обох закованих в Твер. Опісля, по намові Ярослава на вічі, сторонники ёго розграбили дім тисяцкого Якуна, спіймали жінку ёго и князь взяв під сторожу ёго сина. Противна ёму партія зворушилась.

Пруси (мешканці прускої улиці) убили Євстрата и сина ёго Луготу, здає ся сторонників Ярослава. Розсерджений такою народнёю розправою, Ярослав лишив на Городищи намістника Хбтя Григоровича, а сам пішов в Торжок и задумав велике діло „замінити Торжок в Новгород“.

Город Новий Торг або Торжок, новгородський пригород, давніше одержав важке торгове значіне. Новоторжці стали перечитись з Новгородцями и природно бажали більшої або меншої незалежності від Новгорода. Положенє Торжка було таке, що добрі відносини з суздальскою землею були для ёго мешканців крайною konieczністю. Як тільки в Новгороді повстала незгода з суздальськими князями и починались неприязні виступленя из сторони сих останних против Новгорода, перш усёго діставалось Торжку; суздальські князі займали сей пограничний город новгородскої землі. Так в 1181-ім році Всеволод Юрєвич, роз'єдинившись з Новгородцями, не зміг був дїбратись до самого Новгорода, та взяв Новий Торг и збурих ёго. И перше бували приклади, що ті новгородські князі, що були підручниками суздальських князів, вигнані з Новгорода, йшли в Торжок и мали там пристановище, щоб з помічю з суздальскої землі шкодити Новгородови. (Так в 1196 р. поступив князь Ярослав Володимирович.) Сим разом Ярослав Всеволодович постунав більш рішучо. Він мав вже приклад на суздальській землі, де князі підняли значіне пригорода Володимира и понижили повагу старих городів: Ростова и Суздаля. За прикладом отця и дядька хотів Ярослав то само вдїяти в Новгородській землі: вчинити Новий Торг столицею землі, а Новгород звести на степень пригорода. Обставини помагали ёму. В Новгородській землі мороз надвередив хліб; повстала дорожня страшна для бідних людей. Ярослав не пускав ні одного воза з хлібом в Новгород. В Новгороді почав ся голод. Родичі за шматок хліба продавали дітий своїх в неволю. Люди умирали з голоду на площах и улицах; мерці валялись по дорогах и пси шарпали їх. Новгородці післали до князя Ярослава просити ёго до себе, та Ярослав нічого не відповів їм и задержав послів. Новгородці в-друге післали до сёго князя з такою річю: „Иди в свою батьківщину до св. Софії, а не хочеш ити — то скажи!“ Ярослав знов задержав послів и нічого не сказав Новгородови, та сим разом тільки постарав ся о то, щоб вивезти відтам свою жінку, дочку Мстислава Мстиславича. Він казав спшияти на дорогах новгородських кушців и держав їх в Торжку. Тоді, по словам літописця, в Новгороді була велика печаль и плач.

В таких прикрих обставинах знов явив ся Мстислав визволити Великий Новгород и уйшов щасливо перед відділом из сто Новгородців, що вислав Ярослав, щоб не допускати Мстислава до города. Сей відділ сам піддав ся Мстиславови. В 1216 р. 11-го лютого Удатний прибув у Новгород, казав спіймати и закувати Ярославових дворян, приїхав на Ярославів двір на віче, поцілував хрест Великому Новгородови и сказав: „Або поверну новгородских мужів и новгородскі волости, або голову свою положу за Великий Новгород!“ — „На жите и смерть готові з тобою!“ відповіли Новгородці.

Перш усёго Мстислав вислав до Ярослава священника Юрия, з церкви Іоана на Торговищи, з такою річю: „Сину мій, визволи мужів и кушців новгородских, иди з Нового Торга и возьми зо мною любов!“ Ярослав не тільки відправив священника без мирного слова, але, якби на посміх над бажанем свого тестя, казав закувати спійманих Новгородців и заслати у вязниці по різних містах, а товари и майно роздав своїй дружині. Число таких вязнів, мабуть убільшене, літописець подає до двох тисяч.

Коли вість об тім дійшла в Новгород, Мстислав казав дзвонити на віче на Ярославів дворі, явив ся посеред народу и сказав:

„Ідемо, брати, погледимо мужів своїх, ваших братів, вернемо волости ваші, най не буде Новий Торг Великим Новгородом, ні Новгород Торжком! Де св. Софія, тут и Новгород; и в многім Бог и в малім Бог и правда!“

Новгородці не самі були. На поклик Мстислава йшли за них Псковичі з братом Мстиславовим Володимиром, а опісля прилунились и Смольняне з племянником Мстиславовим Володимиром Рюриковичем. На щастє Новгородцям, в самій Суздальській землі по смерті Всеволода Юрєвича, був тогді спір між старшим сином ёго Константином Ростовским и молодшим Юриєм, котрому отець, против права старшого брата, завіщав старшинство в Суздальській землі. Мстислав заявив, що оборонюючи новгородске діло він рівночасно виступає за правду и в Суздальській землі хоче привернути права старшого брата.

В 1216 році 1-го марця військо рушило в похід через Селігер, а за два дні утікло кількох знатних Новгородців до Ярослава з своїми семьями, котрим могло б приключитись яке лихо від народнёго гніву. В проході через торопецьку землю позволив Мстислав своїм воєвникам збирати харч для себе и для коний, але строго наказував нападувати людей. Брат Ярославів Свято-

слав присів був на поміч братови, та Мстислав прогнав ёго від Ржева. Поступаючи дальше Мстислав взяв Зубців, над рікою Вазузею злучив ся з Смольнянами и, ставши над рікою Холохольнею, післав від имени свого союзних князів и Новгорода, подавати Ярославови супокій и винагороду.

Ярослав відповів: „Не хочу супокою; рушайте и йдїть — сто наших буде на одного вашого!“

„Ти, Ярославе, з силою, а ми з хрестом!“ сказали тогді між собою союзні князі.

Новгородці кричали: „Йти ик Торжку!“ — „Ні, не ик Торжку,“ відповів Мстислав. „Коли підемо ик Торжку, то спустошимо повгородску землю; підім лучше ик Переяславлю; єсть у нас там третій друг.“

Новгородці не знали, де Ярослав: чи в Твери чи в Торжку; пішли ик Твери и стали бурити й палити села. Ярослав почув об сім и утік в Твер, та дізнавшись, що вороги йдуть дальше в Суздальську землю, утік в Переяславль. Мстислав вислав боярина Явольда до Константина Ростовского з вістю, а сам з Новгородцями переправляв ся саньми по леду. Дорогою вони спалили городи Шешю и Дубну, а Псковичі и Смольняне взяли город Коснятин. По дорозі прибув до них посол від Константина з поклоном. Він посилав союзникам 500 людей війська на поміч. Скоро лід став таяти. Вони покинули сані, сіли на коний и поїхали ик Переяславлю, дізнавшись, що Ярослав вже там. Коло городища над річкою Сарою 9-го цвітня, у велику суботу, прийшов до них Константин з своїми Ростовцями. Князі взаімно цілували хрест, вислали Псковичів ик Ростову, а самі, відсвяткувавши великдень, пішли під Переяславль. Ярослава там вже не було; він утік до брата Юрія у Володимир, де готовилось велике військо.

Уся Суздальська земля узброїлась; из сіл пігнали на війну ратаїв. До Суздальців пристали Муромці, Городчане и Бродники (сим останним именем звались шайки східних степів). „Син ишов на отця, брат на брата, невольники на панів,“ говорить літописець, указуючи на се, що в суздальскім війську були Новоторжці а навіть Новгородці; з Новгородцями против Суздальської землі йшли Ростовці з своїм князем.

Зібране суздальське військо розложилось над рікою Гзою; Мстислав з Новгородцями и Володимир ис Псковичами стали коло Юрева, а Константин з Ростовцями став над рікою Липницею. Мстислав післав сотского Ларіона до Юрія:

„Кланяємо ся тобі, від тебе не маємо кривди. Кривда нам від Ярослава.“

Князь Юрий відповів: „Ми з братом Ярославом оден чоловік.“

Тоді Мстислав післав того-ж Ларіона до Ярослава з таким словом: „Визволи мужів моїх Новгородців и Новотерзців, верни волости, що-сь заняв, Волок віддай; помири ся з нами и цілуй хрест, а крови проливати не будемо.“

Ярослав одповів: „Миру не хочемо; мужі ваші у мене; з далека ви прийшли, а вийшли, як риби на сухо.“

Почули від Ларіона сю річ Новгородці, и Мстислав знов післав сказати князям: „Брати Юрию и Ярославе! Ми прийшли не кров проливати; не дай Боже дійти до сього; ми прийшли розправитись між собою; ми одного племенн: даймо старшинство Константинови и посадім ёго у Володимирі, а вам уся Суздальска земля!“

„Скажи братам нашим Мстиславови и Володимирови,“ відповіли Ярослав и Юрий: „прийти ви прийшли, але куди думаете уйти? А братови Константину скажи: Переможи нас: твоя буде вся земля!“

Певні себе суздальські князі завчасно хвалились будущею побідою и справили у себе в шатрі бенкет з боярами. Деяких из старих бояр смутило то, що на стороні противників була правда, освячена старими звичаями. Оден з них, Творимир, звернув ся до князів з такою річю:

„Князі Юрию и Ярославе! Менші братя у вашій волі; та по мойй гадці лучше б вам помиритись и дати старшинство Константинови! Не дивіть, що їх менше, як наших; князі Ростиславового племенн мудрі, рішущі и хоробрі, и мужі їх Новгородці и Смольняне відважні в бою: а про Мстислава Мстиславича самі знаєте, що хоробрість дана ёму більш усіх; подумайте, панове!“

Молодим князям не сподобалась така річ. За то инші бояре, молодші, лестились ім и говорили так: „Князі Юрию и Ярославе! Ніколи того не бувало, ні за отців наших, ні за дідів, ні за прадідів, щоби хто з війском війшов у сильну Суздальску землю и вийшов з неї ціло; та хочби вся руска земля пішла на нас: и Галицка, и Київска, и Смоленська, и Чернігівска, и Новгородска, и Рязанська, то й тогді нічого з нами не вдіють; а що ті полки — там ми їх сідлами закидаємо!“

Такі слова припали до внодоби князям. Вони скликали бояр и начальних людей и сказали ім таку річ:

„Сам товар прийшов в руки: дістануть ся вам коні, броні, одіж; а хто чоловіка возьме живцем, сам буде убитий; хоч у кого и золотом будуть шиті параменики, и того бий; подвійна буде від нас нагорода! Не лишимо живим нікого. А хто з полку втече та спіймаємо ёго, того кажемо вішати и розпинати; а хто з князів попаде нам в руки, то вже ми про них тогді потолкуємо.“

Відпустивши людей, князі вернулись у своє шатро и в певній надії на побіду стали ділити між собою волости побіджених; и сказав Юрий: „Мені, брате Ярославе, Володимирску и Ростовску землю, а тобі Новгород, а Смоленск братови нашому Святославови, а Київ даймо чернігівским князям, а Галич пам!“ Літописець говорить, що вони навіть писали грамоти в таким зміслі, и сі грамоти після побіди над ними попали в руки Смольнянам.

Мстислав з Новгородцями, Псковичами и Смольнянами стояв все ще коло Юрева. Він не зовсім довіряв ростовському князеві; хоч загальні види злучили ростовского князя з Новгородцями, то все він таки був оден з суздальских князів и коли б брати з ним погодилися, то він, здає ся, пішов би разом з ними, як би справа прийняла виключно змісл борби цілої Суздальскої землі з Новгородскою.

Вечером по бенкеті у князів Суздальских прибув від них до Мстислава гонець з завізванем виступити до бою над Липицею. Війна виглядала наче поєдинок; вороги сходились до бою на умовлене перед тим місце.

Мстислав и ёго союзники прикликали зараз Константина, потолкували з ним широко и довели до хрестного цілування: він присягнув на те, що не перейде до братів и не зрадить союзників. Вслід за тим посунулись в ночи Новгородці и їх союзники над Липицю.

Суздальскі полки також виступили нічю; в стаї Константина заграли в труби и воєвники ёго разом крикнули. Тогді, коли вірити новгородському переказови, на Суздальців пайшов переполох и самі князі, що так недавно у виобразни ділили між собою волости побіджених, трохи що не повтікали.

Ис світом Новгородці з союзниками були вже на Липици. Ворогів, що визивали їх до бою в то місце, де була рівнина, там не було: вони перейшли через ліс и стали на горі, що звалась Авдова гора. Тогді Новгородці и їх союзники також пішли від ріки Липиці в сторону и стали на горі, що звалась Юрева. В низу під нею протікав ручай, званий Тунег, а на другій стороні долини була гора Авдова, де стояли Суздальці. Якийсь час

вороги гледіли одні на других при ранішнім сонці и не починали битви. Мстислав усе ще задержав вид, що вийшов до бою тільки з крайної konieczности, що виною всього упрямство и несправедливість суздальських князів, и що він сам волисть супокій як війну. Він ще раз вислав до Юрія трёх мужів з таким словом:

„Помирись, а не помирись ся, то або ви відсіль відступите на рівне місце и ми на вас підемо, або ми відступимо як Липици, а ви на нас нападайте.“

Юрій відповів:

„Миру не приймаю и не відступлю; ви перейшли через нашу землю, так крім сеї зарослі не перейдете.“

Суздальські князі казали в низу загородити пліт и вбити коли: вони думали, що вороги на них ударять нічу.

Одержавши відповідь од Юрія, Мстислав визвав охотників, удаду молодіж, и пустив їх починати битву. Молодці бились завзято до вечера: тогді був великий вітер и стало дуже холодно. Боєвники Мстислава сердились, що вороги ухляють ся від рішучого бою.

Рано союзники рішили йти під Володимир и стали збератись.

Суздальці замігли в неприязельскім таборі горопашність и нагально стали сходити з гори, думаючи на Новгородців и їх союзників ударити з заду; але Новгородці зараз обернулись на них.

Тут князі розпочали раду. Ростовський князь сказав: „Коли ми підемо мимо них, вони нас займуть з заду, а люди мої не відважні до бою: розійдуть ся в городи.“

На се відповів Мстислав: „Брати, гора нам не може помогти и гора не побідить нас; гляньте на силу чесного хреста и на правду: підімо до них!“

Розпалені ёго словами союзні князі почали уставляти військо в боевий порядок. З своєї сторони Суздальці, побачивши що противники не йдуть дальше, самі почали уставлятись. Новгородці з Мстиславом и Псковичі ис своїм князем займали середину, на однім краю стояли Смольняне, на другім — Ростовці з Константином. У Константина були славні витязі Олександр Попович ис слугою Торопом и Добриня Різанич, по прізвищу „Золотий Пояс“. Напротив Псковичів став Ярослав ис своїми полками; в ряді з ними були збіглі Новгородці и Новоторжці, з ними стояли Муромці, Городчане и Бродники. Против Мстислава и Новгородців стояла вся Суздальська земля з князем Юриєм, а против Константина и Ростовців ёго молодні брати.

Мстислав, проїзджаячи перед рядами Новгородців, говорив : „Брати! ми вийшли в землю сильну: погляньмо на Бога и покріпим ся; не оглядайтесь назад: утечею не уйдеш; забудьмо, брати, жінок, дітей и доми свої: идіть до бою, як кому любо умирати, хто на кони, хто пішо!“

„Ми на конях не хочемо умирати — ми будемо битись пішо, як батьки наші бились над Колокшею!“ сказали Новгородці.

Новгородці скинули з себе верхню одіж, чоботи и босі побігли наперед з криком. За їх прикладом пішли Смольняне, та скинувши чоботи, обвинули собі ноги. Смольнянам проводив Ивор Михайлович; він їхав верхом так, щоб ёго бачили воєвники. За ним слідували князі з дружиною тож на конях. З противної сторони кинулись до бою піші Ярославові люди. Ивор проїзджав через зарослі и під ним спотикнув ся кінь; піші Новгородці випередили ёго и счіпились з неприятелем: були в роботі булави и топори. Підняв ся страшний крик.

Суздальці дали тягу: Новгородці збили з пантелику стяг (знамя) Ярослава. Потім присів Ивор ис Смольнянами. Дібрались до другого стяга. Князі з дружинами оставались по заду. Тут Мстислав, побачивши що молодці зайшли дуже далеко и неприятельська сила може їх окружити и знищити, закричав : „не дай Боже, брати, видавати сих добрих людей!“ И він пустился наперед крізь свою піхоту; за ним пішли й інші князі. Настала завзята борба. Юрий и Ярослав тягу дали, лишивши свій табор. Мабуть вчинили се в надії, що противники кинуть ся грабити, а тим часом можна буде вернутись и ударити на них. Та Мстислав закричав : „Брати Новгородці, не кидайтесь на табор, тільки бийте їх; а то — вони вернуть ся и знищать нас.“ Новгородці послушали и дальше бились завзято, а Смольняне лишили битву и стали грабити табор. Сам Мстислав тричі проїхав крізь неприятельські полки, побиваячи на право и на ліво топором, що був привязаний до ёго руки шнурком.

Всіх розбито; багато Суздальців упало під ударами топорів новгородських и смоленських, багато потонуло в утечи, багато раниених прибігло у Володимир, Переяславль, Юрєв и там повмерали. „Така-то була,“ говорить літописець, „слава Юрия и Ярослава; даремна була їх хвальба: на прах замінились сильні полки їх.“ Сімнайцять знамен Юрєвих, тринайцять Ярославових и до сто труб и бубнів дісталось витязям. Шістьдесятъ людей взято в полон; убитих ворогів літописець налічив 9203, а в Новгородців

и Смольнян убитих було тільки 5 людей: цифри, розуміє ся, баєчні. Неперечно тільки се, що Суздальців розбиго на голову.

Сю замітну битву сточено в четвер 21. цвітня 1216 р. Насамперед утік Ярослав; Юрій слідував за ним: він заїздив три коні, приїхав без сідла на четвертім у Володимир в полудне того-ж дня, босий и тільки в сорочці. В городі лишились тільки попи, черці, жінки и діти, народ не воєвничий. Побачивши своїх, вони втішились: думали, що вертають витязі; мабуть и перше впевняли їх: „наші переможуть!“ Однак Юрій не вернув витязем; змішаний їздив він около стін города и кричав: „укріпайте город.“ Тогді замість радощів повстав плач. В-вечер збільшилась тривога, коли з нещасного побоевища стали збератись біглеці: хто ранений а хто нагий и босий. Цілу ніч сходились вони оден за другим.

Рано зібрав князь віче и говорив: „Брати Володимирці, замкнемо ся в город и станем відбиватись.“

„З ким затворимось?“ відповіли ёму. „Брати наші полягли, инші взяті в полон, а ті, що прибігли, беззброжні: з ким станемо до бою?“

„Усё то я знаю,“ говорив Юрій. „Прошу тільки: не видавайте мене ні Мстиславови, ні братови мому Константинови! Лучше я сам по своїй воли виїду з города.“ Володимирці обіцяли.

Союзники підступили під город в неділю 29. цвітня, и обіхали ёго до вкола.

В ночі з неділі на понеділок запалив ся княжий двір у Володимирі. Новгородці хотіли взяти город приступом, та Мстислав не пустив їх; на другу ніч знов повстав пожар; Смольняне хотіли йти на приступ, однак їх спинив князь Володимир Рурикович. Не звісно, що було причиною сих пожарів: чи злучай, чи підпалюване в користь облягаючих, або кидане огню через стіну. Та після другого пожару Юрій прислав покліч князям и казав повісти: „Не дійте мені лиха сёгодня; завтра я виїду з города.“ Рано Юрій з двома молодшими братами явив ся у Мстислава и ёго союзників и сказав: „Брати, кланяюсь вам и чолом бю: жите лишть и накорміть хлібом; а брат мій Константин у вашій воли!“ Юрій подав дари князям и вони помирились з ним.

Мстислав дав таке рішене: Константинові взяти Володимир, а Юрию віддати Радилів-Городець.

Без проволоки зладнали чайки й насади. В них сіла дружина князя Юрія; одна чайка дожидала самого князя з ёго жінкою. Юрій помолив ся в останній раз в церкві Богородиці, поклонив

ся гробови отця и сказав: „Суди, Боже, брата мого Ярослава: він мене довів до сього!“ З ним відправив ся владика.

У Володимир вїхав Константин. Городяне вийшли ёму на зустріч з хрестами и цілували ёму хрест на вірність. Він щедро обдарував своїх союзників: Новгородців, Псковичів и Смольнян.

Упрямий и жорстокий Ярослав з побоевища утікав в Переяславль так скоро, що заїздив чотири коні, а на п'ятих приїхав у город. В пориві досади приказав він позаковувати всіх Новгородців и Смольнян, які тільки були в городі в торгових и інших справах. Новгородців казав він кинути в погребі и тісні кімнати; їх було півтораста людей и багато з них подуслось; п'ятнайцять Смольнян держали в заперті осібно и вони всі остали живі.

Мстислав з союзниками 3. мая підходив під Переяславль. Разом з ним ишов ис своїм полком Константин. Не допустивши їх до Переяславля, Ярослав сам добровільно вийшов и явив ся у брата свого Константина.

Константин взяв ся помирити Мстислава з Ярославом. Ярослав післяв щедрі дари князям и Новгородцям. Та Мстислав не пішов у город, не хотів бачити Ярослава, а жадав тільки, щоби дочка ёго, жінка Ярославова, приїхала до него, и щоби всіх задержаних Новгородців, що ще були живі, безпроволочно визволено и ёму прислано. Жадане витязя сповнено. Надармо потім Ярослав посилав до Мстислава з просьбою, щоб відпустив жінку. „Справді мене хрест побив!“ казав він. Мстислав показав ся неприхильним и відїхав з дочкою в Новгород.

Сею побідною війною Мстислав утвердив при Новгороді високе моральне значінє и показав, що не можна безкарно нарушати ёго права и самостійности; також установив він з Новгородцями угоду в Суздальській землі, як перше вчинив се в Київській з тими-ж Новгородцями. Ні оден князь не зділав того для Новгородців, що зділав для них Мстислав Удатний: та вони, як показує дальша історія, мало користувались ёго заслугами.

Слідуючого року, лишивши жінку и сина в Новгороді, Мстислав ходив з новгородськими боярами в Київ, відай для приготування будучого походу в Галич, а повернувши з Києва в Новгород взяв під сторожу Станімира з сином. Здає ся, Суздальська партія оживала, и против Мстислава загадувано хитрощі. Мстислав впрочім скоро випустив ёго. Те-ж саме потім сталось и в Торжку, де посаджено сина Мстиславового Василя. Мстислав взяв там під сторожу Борислава Некуришинича, але також простив ёму и випустив. Сі злучаї показують, що й Мстислав по всім тім, що

вчинив для Новгороду, не міг надіятись довго там бути в згоді з усіми: він мав противників. В тім часі вмер в Торжку син його Василь; тіло його привезли в Новгород и похоронили близько дідівського гробу в св. Софії. Оплакавши сина, удатний князь незабаром після того явив ся на вічі и сказав:

„Кланяюсь св. Софії, гробови отця мого и вам! Хочу погледіти Галича, а вас не забуду. Дай Боже, лягти коло гробу отця мого, у св. Софії!“

Новгородці просили його лишитись з ними. Все дармо. Мстислав від'їхав, и на все. Не довелось йому лягти у св. Софії.

Коли Мстислав лишив був Галич, попав ся він тогді в руки Угрів. Там знов посадили королевича Коломана, а головним воеводою був назначений бан Фильній, що в літописях наших зве ся „Филя прегордий“. Він дуже гордував Русинами, порівнював їх з глиняними горшками, а себе з каменем, примовляючи: „Оден камінь багато горшків побє.“ Була ще у нього й друга примовка: острый меч, борзий кінь — багато Руси! (т. е. завоюю.) Його гордість дражила Галичан и він не довіряв їм. Мстислав Удатний тим часом прикликав Половців и йшов на Галич (1218). З ним був Володимир Рурикович, що недавно помагав йому в борбі з Суздальською землею. Почувши то, Фильній укріпив Галич а в середині города замінив в твердиню церкву св. Богородиці; се ще більш роздражило против него Русинів, бо добачали в сім зневагу святині. Поляки помагали Уграм. Фильній не допускав Мстислава до города. Він взяв з собою галицького боярина Судислава и інших и вийшов на зустріч Мстиславови. Поляки становили праву сторону його війська, а Галичане и Угри ліву. Руске військо тож розділилось на дві половини. Одною проводив Мстислав, другою — Володимир, а Половці стали дальше, щоб ударити на неприятеля тогді, коли попадуть на них Русини. Мстислав, замітивши, що Поляки стоять досить далеко від Угрів, побачив, що треба діяти: зараз одділив ся від Володимира и вийшов на горб, де кріпив своє військо именем чесного хреста. Володимир дуже відказував на него за се и говорив, що Мстислав погубить всё руске військо. Поляки нагально ударили на Володимира, змусили його до утечі и пігнали за ним, так що він угорське військо втратив з очий. Але тогді Мстислав и Половці разом кинулись на Угрів. Різня була завзята, Русини побили Угрів. Самого Фильнія взято в полон; всі його Угри упали духом. Поляки, прогнавши Володимира, набравши добичі, вертали з великим полонем и співали побідні пісні и не знали, що сталось з їх союзниками; аж тут параз на-

трапили на витязів, а з другої сторони рускі біглеці звернулись на них. Поляків зовсім розбили. Половці заберали побіджених в полон, жадно кидались до коний, збруї и одежі; однако Русини, по приказу Мстислава, не кидались на добичу, тільки били ворогів без пожалуваня. Стони и крики побитих доходили до Галича. По цілому полю валялись тіла непоховані; вода в ріці зачервонилась від крови.

Мстислав, взявши з собою спійманого Фильнія, домагав ся здачі Галича и обіцяв повне помидуване. Сам Фильній післав від себе раду, щоб здали ся, бо не було ні якої надії на побіду. Три рази посилав Мстислав и предлагав, щоб піддались. Однак Угри, що сиділи в Галичи, оперались а навіть виганяли з города Галичан з жінками й дітьми, бо боялись зради та й для того, щоб не годувати їх під час облоги. Тоді заявив Мстислав, що тепер вже не буде помилуваня осадженим. Угри в своїй певности були так необачні, що зважали тільки на одні ворота, а між тим Русини підкопались, підземною дорогою дістались в город, одбили від воріт Угрів, ошоломлених ненадійним нападом, и отворили Мстиславови ворота.

Рано Мстислав війшов до Галича. Коломан з жінкою и знатнійші Угри з своїми жінками заперлись в церкві св. Богородиці. Мстислав підступив під церкву и домагав ся здачі. Угри не здавались. Безвідя томило їх. Мстислав сам післав Коломанови посудину зимної води. Угри дякували за таку великодушність, ділили між собою воду мало-що не по капли, однак все таки не піддавались. Наконець коли їх став змагати голод, вони отворили церковні двері и упросили Мстислава, щоб ім хоч жите дарував. Угорські барони з своїми жінками и трохи Поляків дістались в полон Половцям и Русинам. Самого спійманого Коломана з жінкою Мстислав виправив в Торческ. Галицка земля з великою втіхою признала витязя князем своїм. Селяне добивали Угрів, що розбіглись з битви. Русини величали Мстислава „своїм світом“, називали „сильним соколом“, говорили, що сам Бог поручив ёму меч, щоб усмирив гордих чужоземців. Бояре, що придержувались Угрів, здавали ся на ласку витязя. Головнійший з них, Судислав, прийшов до Мстислава, обіймав ёго коліна и просив помилуваня. Мстислав не тільки простив ёму, але навіть дав в заряд Звенигород. Данило приїхав до тестя з малою дружиною и поздоровляв ёго. Вони бенкетували и радувались; а з ними радувалась уся галицка земля.

Коли угорський король Андрій почув о нещастю, що довелося синові, вислав до Мстислава домагане, щоб визволив спійманого, в противнім злучаю грозив післати велике військо. Однак Мстислава годі було настрашити грізбою. Він одповів, що побіда залежить від Бога и він, Мстислав, надіючись на Бога, готов стрітати неприятельські сили. Король мало-по-малу лишив свій гордий тон: ёго жінка осібним посольством упросила Мстислава змилуватись и визволити сина. З своєї сторони бояре скоро замітили слабі сторони характеру Мстислава, добились впливу на него и всякими способами наклапали до супокою з угорським королем. Мстислав при усій своїй хоробрости и военности все був склонний до супокою и починав війну тільки тогді, коли противники не хотіли миритись на умовах, котрі він признавав згідними з правдою. В 1221 р. Мстислав не тільки помирился з Уграми и Поляками, але заключив дружну умову з угорським королем, заручив дочку свою Марию з ёго сином Андрієм и віддав будучому зятеві в посідане Перемишль.

Однак по двох літах доля взивала Мстислава до иншого подвигу. В тім часі, коли рускі князі и дружини їх теряли сили в усобицах, в незвісних східних сторонах діялись великі перевероти. На північній границі Хиньської імперії хан Темучин, володар Монголів, народу перше підвладного Татарам-Ніучам, став ся сам володарем численних татарських племен, збурился часть хиньської імперії и взяв Пекин, потім звернувся на захід, завоював и збурился могучу и цвітучу імперію Турків харазких*) и положив основу найобширнійшій імперії, що коли-небудь иснувала в Азії. Він володів незмірними просторами від Амура до Волги, управляв многими народами, що складали ёго военну силу, и був прозваний Чингіс-Ханом, т. є. великим ханом. Ёго военні загоны досягли Половців. Татаре зіткнулись з Половцями на східнім березі каспійского моря, де Половці жили в згоді з Алянами (мешканцями Дагестана). Щоб відтягнути Половців від того союзу, проводирі полку, що вислав Чингіс-Хан, спершу хитро здружили ся з ними, впевнивши їх, що Татаре, одноплеменні з ними, не хотять виступати против них неприяно. Половці повірили їм и відступили Алянів; однак потім Монголи, розправившись з Алянами, підбили й Половців. Половецких князів, вже хрещених, Юрія Кончаковича и Данила Кобяковича убито. Татаре гнались за їх товаришами до валу Половецкого, що відділяв землю половецку від рускої.

*) Бухара, Самарканд, Герат, Балк, Хива и н.

Половецкий хан Котян, тесть Мстислава Удатного, прибів в Галич до зятя ис страшною вістю, що йде из сходу страшенна сила незвісних завоєвників : „Сёгодня відняли нашу землю, завтра вашу візьмуть,“ говорив він.

Мстислав розіслав вістунів до різних руских князів и скликав їх на раду про загальну справу в Київ. Багато князів зїхалось сюди. Там були Мстислав Романович київский, Мстислав Удатний галицкий, Мстислав чернигівский, Данило Романович волинський, Михайло Всеволодович, сини Всеволода Червоного и багато инших. Тільки суздальский Юрий не приїхав на раду. Хан Котян щедро обдарив руских князів : кіньми, верблюдами, буйволами и невольницями, а инший князь половецкий, Бастий, охрестив ся. Мстислав Удатний просив руских князів спішити на поміч Половцям : „Як ми ім не поможемо,“ говорив він, „то Половці пристануть до ворогів и сила їх стане більша.“ По довгих нарадах князі рішили сполученими силами йти в похід. „Лучше зустрічати ворога в чужій землі, як в своїй,“ говорили Русини.

Місце збору назначено було на Дніпровім острові, званім Варяский (відай Хортиця). Туди сходили ся з своїми князями Київляне, Чернигівці, Смольняне, Галичане, Волинці. Цілий Дніпро вкрив ся їх суднами. Из Курска, Трубчевска, Путивля йшли туди князі з своїми дружинами, суходолом на конях, а тисяч Галичан з воєводами Юриєм Домажиричем и Держикраем Володиславичем переплили Дністром в море и, вступивши в Дніпро, стали при ріці Хортиці.

Коло Заруба явились у руских князів татарські послы з таким словом : „Зучуваємо, що йдете против нас, послуховавши Половців, а ми вашої землі не тикали, ні городів ваших, ні сіл ваших; не на вас прийшли, тільки прийшли по воли Божій на холопів и конюхів своїх Половців. Помиріть ся з нами; коли втекуть до вас, — гоніть від себе и заберайте їх майно; ми чули, що й вам вони заподіяли багато лиха; ми їх и за се бемо.“

Однакож князі, замість відповіді, позабивали послів. Неперечно вони поступили так з тої причини, що Половці оповідали ім, як Татаре хитро одурили їх: предложили дружбу, щоб розвєдинити їх з Алянами, потім напали на них самих.

Збор відбув ся в цвітню 1224 р. Коли всі зійшли ся, війско посунулось долі Дніпром и стало станом не доходячи Олешя. Тут прийшли до них другі татарські послы и говорили так : „Ви послухали Половців и позабивали послів наших; тепер идіть на нас, ну так идіть; ми вас не тикали: над всіми нами Бог.“

Князі на сей раз відпустили послів ціло. Передні татарські відділи стали появлятися над Дніпром. Мстислав Удатний перейшов через Дніпро з 1000 воєвниками. З ним пішли Данило Романович, Мстислав Німий, Олег Курський и інші молоді князі. Вони розбили и прогнали сторожевий відділ. Біглеці заховали свого воеводу Гемебега в яму в якімсь половецькім кургані. Половці відшукали ёго там и упросили Мстислава, щоб позволив ім убити ёго. Мстислав ишов даліше.

Між тим в стаці рускім над Дніпром розберали, які се вороги. Юрий Домажирич говорив: „Вони визначають ся яко добрі стрільці и знамениті вояки.“ Інші ж одказували ёму: „Се народ простий, гірш Половців.“ Молоді князі підкували старих ити вперед: „Мстиславе и ти, другий Мстиславе, ходімо на них!“

Ві второк 21. мая Русини зялись зо стану и пішли в степ. Вони скоро зустрілись з татарским загоном. Рускі стрільці розсіяли ёго и ім дісталось в добычу багато товару. Вісім днів ишли вони до ріки Калки, де знов стрітили татарський загон, котрий побив ся з ними и щез. Мстислав Удатний випередив руских князів, казав Данилови перейти Калку и сам перейшов вслід за ним з заднію сторожою. Нараз перед ними виступили татарські полки. „Ладнайтесь!“ закричав Мстислав. Русини кинулись до бою. Двайцять-трилітний Данило метнув ся вперед и був ранений в груди, однак не замiтив сёго и даліше бив ся. Хоробро бились и Мстислав Німий и Олег курський. Однакож сила татарска перемогла їх; Данило обернув свого коня назад; за ним помчались и інші. Утік и Мстислав Удатний в перший раз в своїй жизни.

Між тим інші рускі князі перейшли через Калку, розложились станом и вислали на перед Яруна з Половцями. Татаре з розгоном ударили на Половців. Половці кинулись назад, звернулись на руский стан и потолочили ёго. Русини ще не успіли зладнатись, як почалась страшна різня; Русини, змішані через Половців, утекли.

Підчас загального побігу Русинів оден Мстислав Романович не сходив з місця и стояв на високім каменистім березі Калки з зятем своїм Андрієм и Дубровицьким князем Олександром. Більша часть Татар гналась за втікаючими, а оден загон з Бродниками окружив трёх хоробрих князів, що огородили себе кілем и відбивались від них неустанно три дні и три ночи. Трудно було Татарам перемогти їх силою и вони вхопились хитроців. Якийсь Пłosкиня, що гетьманував над Бродниками, вловляв князів, щоб здались Татарам на викуп, и цілував хрест на се, що вони оста-

нуть живими. Князі повірили и вийшли, та Пłosкннн зараз звязав їх и видав Татарам.

Татаре, взявши твердиню, повбивали всіх руских вояків, що там були, а звязаних князів положили під доски, а самі засіли на досках обідати. Так скіячили жизнь свою нещасні князі.

Татаре гнались за втікаючими до самого Дніпра и по дорозі вбили шістьох князів, а між ними Мстислава чернігівського. Мстислав Удатний утік перед погонею и, добившись до Дніпра, спалив и пустив по ріці судна, що стояли на березі, щоб не дати змоги Татарам переправитись через ріку, а сам з останками розбитих вернув у Галич.*).

Поражка князів нагнала Руси загального страху, що змагав ся від наглого з'явлення незнаного ворога. Вражінє, яке вдіяла на уми ся подія, виражає ся ясно в словах сучасного літописця: „Прийшли — говорить він — невідомі народи, про котрих ніхто гаразд не знає, хто вони такі и відкіля прийшли и яким язиком говорять и якого вони племена и яка в них віра; одні говорять, що їх зовуть Татаре, а инші — Таурмени, инші знов — Печеніги.“ Книжники толкували, що се ті самі народи, про котрих говорив Методий Патарський: „Гедеон колись-то загнав їх в пустиню Егріївску, між сходом и півночю, и вони мусять вийти відтам перед кінцем світа и заповнити багато земель.“

Після нещастя, що довелось Мстиславови над Калкою, становище ёго в Галичи не було тревале; бояре не любили ёго и наставляли на него, та й він сам по своїй простодушности ставав ся нераз жертвою їх хитрощів. В слідуючій 1225 році ёго трохи-що не повадили з язєм ёго Днялом. Князь Олександр безкий, чоловік хитрий, ненавадив Данила и наговорив Мстиславови,

*) Літописець виставляє Мстислава неначе провинником нещастя Русинів над Калкою, говорячи, що він з зависти не звістив обох Мстиславів про Татар тогді, коли Данило зіткнув ся з ними. Однак се винуване годі признати справедливим. Не говоримо вже про се, що така черта суперечна з характером Мстислава, на скілько він нам звісний з прежних ёго діл: сама хода подій така, що поводжене Мстислава в сей день легко обьяснює ся иншими побудками. Мстислав ишов наперед инших князів и кілька днів вже з ними не мав ніяких взаємин. Перейшовши через Калку, він зустрів ненадійно татарські полки; ёму довелось так нагло розпочати бій з неприятелем и ёго відділ був так нечислений, що перше треба було думати про власне спасєнє, ніж давати знати князям. Справедливіше можна б було дорікати Мстиславови злишним юнацтвом и мерозвагою, заляя чого він, чоловік вже не молодий и доєвідний, пішов на перед з горячою молодіжю, не роздумуючи об тім, що може зустрітати в дорозі и попасти на сили неприятельські, що датеко переважають ёго власні.

буцім зять хоче убити ёго и підмовляє на него Ляхів. Палкий Мстислав піддав ся обмовцеви. Дійшло діло до війни. Данило, відплачуючись Олександрови, спустошив беззку землю и розбив загон Мстислава, висланий на поміч Олександрови. Роздражнений Мстислав кликав вже половецкого хана Котяна, та на щастє обмова відкрилась. Олександр підслав до Мстислава якогось Яна, котрий так нескладно став перед ним брехати, що Мстислав побачив обману. Тесть и зять помирились и Мстислав в знак дружби подарував Данилови незвичайного коня, обдарував Данилову жінку Анну, свою дочку. З того часу він вже не перечив ся з Данилом.

Однак в Галичи не кінчились бучі. В 1226 р. оден боярин, Жирослав, наговорив боярам-товаришам, буцім Мстислав закликає свого тестя Котяна на те, щоб вибити бояр. Бояре повірили и скрились в карпатські гори, відкіль звістили Мстислава об тім, що їм сказав Жирослав. Мстислав післав до них духовну особу іменем Тимотея. Тимотей заляв ся перед боярами, що князь нічого не задумує против них и перший раз чує об тім. Він вговорив бояр, щоб приїхали до Мстислава. Мстислав обличив перед ними Жирослава и прогнав ёго від себе.

Наконець бояре вспіли таки позбутись Мстислава з Галича. Королевич Андрій, що ёму Мстислав заручив свою дочку и віддав Перемишль, за підмогою боярина Семюнка утік до отця и підводив ёго, щоб відняв у Мстислава Галич. Бояре з своєї сторони представляли королеви, що вони не хотять Мстислава, а бажають Андрія. Король пішов з війском в Галичину. Поляки з воєводою Пакославом помагали ёму. Занявши Перемишль и Звенигород, король не важивсь їхати в Галич: віщуни віщували ёму, що він не буде жити, як побачить Галич. Король зачав заберати галицькі пригороди. Ёму вдалось взяти Теребовлю, Тихомлю, та під Кременцем ёго відбили и він повернув назад як Звенигороду. Тут вийшов против него Мстислав, вступив до бою и розбив ёго. Король хутко втік домів. Мстислав зміркував, що ёму годі довше проживати з боярами, и хотів віддати Галич Данилови, однакож бояре Судислав и Гліб Зеремієвич, що грали тогді головну ролю між боярами, здержали ёго. „Ні тебе, ні Данила не хотять бояре — говорили вони, — віддай заручену дочку свою за королевича Андрія и посади ёго в Галич; від него все можеш взяти ёго назад, коли захочеш, а віддаси Данилови — по вік не буде тобі Галича!“

Мстислав шанував усе волю землі и поступив так, як бажали сі люди, що були тогді, по своїй силі, заступниками землі. Мстислав оддав дочку свою за Андрія и з нею також Галич, а

сам задержав для себе Понизе и відѣхав в Торческ. Скоро жалував він своїє легковірности, бо Данила ненавидѣли тільки бояре, а простий галицький народ бажав ёго. Дізнавшись об сѣм, Мстислав через посла Данилового Демяна післав таке слово Данилови: „Сину! згрѣшив я, не дав тобі Галича.“ Глѣб Зеремієвич старав ся всіми силами не допустити Мстислава видѣтись з Данилом и передати в руки ёго землю и дѣм и дѣтій.

Слѣдуючого після того року (1228) Мстислав умер: з Торческа поїхав він в Київ, заслаб в дорозі и вмер, успівши постригти ся в схиму після тогдѣшнього звичаю набожних князів. Після вісти польского историка, тіло ёго похоронене було в Києві в церкві св. Хреста, що сам її поклав*).

(* Нині сѣі церкви нема и могила Мстислава незвісна.)

VII.

Князь Данило Романович Галицький.

В XIII-ім віді ціла хода историчних подій в полуднево-західній Русі довгий час обертає ся коло особистости Данила Галицького. Щоб зрозуміти значіне сеї особистости в своїм часі, конечно переглянути попередні події в сім краю.

Полуднево-західна Русь, Галичина, як у внутрішнім ладі своєї жизни, так и у внішних обставинах, находилась в таких умовах, при котрих усе більше й більше слабіла звязь, що лучила її з иншими рускими землями. Хоч и тут не вгасало почуте народної суплемінности з останними, та исторія указувала їм ріжні дороги: се бачимо вже в XII-ім віді.

В Галицькій землі княжив до 1188-ого р. рід Ростислава Володимировича (внука Ярослава I.). Володар, син Ростислава, по смерті нещасного Василька став одиноким князем и передав по собі (1141) власть синові своєму Володимирові, котрого звуть звичайно Володимирком. По нім наслідив син Ярослав, прозваний в пісні о полку Игоревім „Осмогислом“. Злучена в одних руках, галицька земля була довго свобідна від княжих усобиць и задля щасливих умов своєї природи находилась, в прикладі до инших земель руских, в цвітучім стані. Власть князя зовсім не мала тут монархічної сили. Князь був князем після давної славянської ідеї; видно, що давні суспільні навички не змінились, коли рускі князі завоювали сю хорватську землю и прилучили її до загальної системи руских земель під властю єдиного княжого роду. Князів, що управляли Галичем, вибрано и вони були залежні від віча. Та само віче було в руках богатих и сильних володарів земель — бояр. Вони, як видно, вспіли так вивиснитись над усею иншою масою народу, що виключно орудували справами землі. Маємо також вісти об тім, що люди незнатного роду ставали боярами, з чого можна додуматись, що галицька аристокрація основувалась не стілько на знатности родів, скілько на вдачі и богацтві. Галицькі князі були так залежні від віча, що воно судило не тільки їх політичну діяльність, але й домашнє житє. Таким способом, коли Ярослав

не злюбив своєї жінки Ольги и взяв собі любовницю якусь Настасю, Галичане не стерпіли такого сорому, снадили Настасю и спонукали князя жити з правою жінкою. Всі заходи Ярослава, щоб усунути свого правого сина и передати наслідство неправому, остались марними. Ярослав умер в 1187-ім році. Галичане, на перекір завіщаню, вигнали сёго неправого сина, Олега, и настановили князем правого — Володимира. Та и сей князь справував ся не так як слід, отже попав ся за те під строгий суд віча; був се п'яниця, що не любив порадників, насилував чужі жінки и дочки, взяв собі за жінку попадю від живого чоловіка и придбав з нею двох синів. Галичане так розлютились, що деякі хотіли взяти князя під сторожу и казнити; инші ж домагались від него розводу з попадею и раяли ёму вибрати жінку до впадоби (після обичаю). Володимир побояв ся за жите своєї любіи попаді и утік разом з нею и дітьми до Угорщини, а Галичане закликали на ёго місце князя з сусідної волинської землі — Романа Мстиславича*) (1188). Кажуть, що сам Роман тайно ділав у Галичи в свою користь, добиваючись вибору. Сей князь, розумний и сильний волею, не довго вдержав ся в Галичи: король угорський Беля I., до котрого вдав ся прогнаний Володимир о поміч, замкнув тогож в башту, завоював Галич и посадив сина свого Андрія. Роман мусів утікати до свого Володимира-Волинського. Успіхи Угрів підмагала та обставина, що в самім Галичи утворилась партія, котра гледіла собі вигод від угорської власти. Однако и пануванє чужоземців не було там тревале; яко католики вони дуже скоро вспіли роздражнити парід против себе зневагою православної віри. Володимир утік між тим из свого запертя и з помічю польского короля Казимира Справедливого знов заволодів Галичем 1190 р. Чуючи ся дуже непевним в своїм положеню, удав ся Володимир до суздальского князя Всеволода и віддав ся під ёго зверхність, обіцюючи бути в ёго волі з усім Галичем. Тим способом заводилась, як здає ся, тісна звязь між противоположеними українцями тогдішнього руского світа; однак ся поява не мала ніяких тревалих наслідків, бо й відносини між рускими князями не були тревалі. По смерти Володимира Роман вже не вольним вибором а з помічю польского війска и оружя добув собі знов Галич в 1198-ім році.

Після вісти польского письменника Кадубка Роман жорстоко відомстив своїм неприхильникам в Галичи: він четвертував їх, роз-

*) Внука київского князя Изъяслава Мстиславича, звіненого в исторії своєю завзятою борбою спершу з Суздальцями, а потім з Юрисем Довгоруком. Рід Романів походив від Мстислава, старшого Мономахового сина.

стрілював, закопував живцем в землю и казнив иншими видуманими муками, а тих, що змогли утечи, закликавав вернутись, обіцюючи всілякі ласки. Коли ж деякі вернулись, то Роман спершу додержував даного слова и обсипував ласками и милостями легковірних, опісля ж винаходив приклучки, щоб їх обвинити в чім небудь и передавав мученицькій казни. „Не подусивши пчід, не їсти-меш меду,“ примовляв Роман. Він пагнав такого страху Галичанам, що ті просили короля польского, щоб він сам ними орудував або через своїх намістників. Усі ті вісти про лютість Романа находять ся виключно у польского историка та не зустрічаємо їх в руских літописях, котрі Романа поетично зображають удатним богатирем, страшним, як Мономах, тільки невірним чужоземцем: „Він ходив після заповідий Божих — говорить про него руский ровесник —, поборював поганців, кидав ся на них як лев, гнівний як рись, зананашував як крокодил, пролітав по їх землі як орел...“ И дійсно сей князь и в инших злучаях показав свою силу и діяльність. По довгій боротьбі и усобицях в кївській Русі, він нарешті успокоїв її и удержав на якийсь час в своїй власті; сам він не став кївским князем, тільки посадив в Києві своїм підручником племянника. Нераз поборював він Половців, Ятвягів и Литву*). Багато ще можна було сподіватись від такого князя для долі полуднево-західної Русі. Та в 1205-ім р. Роман посварив ся з польским князем Лешком и поляг в потребі під Завихвостом.

Роман лишив по собі молоду вдову з малолітними синами. Старшому Данилови було тогді чотири роки, а молодший Василько був ще на руках няньки.

Зразу Галичане признали князем старшого сина Романового и клялись вірно стерегти ёго. Але немовлятку зовсім не можна було удержатись в такій неспокійній землі. Галичина була дуже лакомим куском, так для руских князів, як и для чужоплемінних сусідів, а Галицькі бояре не визначались постійністю, були ласі на вигоди и не всі могли любити Романів рід. Стали добиватись о Галичнину одні за другими. Спершу бажав нею заволодіти отець

*) У польско-литовских историків збереглось оповіданє, будьто він запрягав побіджених Литовців до плугів, заставляв їх витинати ліси и управляти землею и будьто з тої причини про него на Русі складалась пословиця: „Зле Романо робиш, що Литвином ореш.“ Однак та вість, переказана вже в XVI-ім віці, більш як 300 літ по Романі, не заслугоє ніякої историчної віри, тим більше, що у Руснів тогочасних, котрі дивились на Литву як на ворогів, не могла вдержатись пословиця, що гудила строгість Романову над ворогами.

першої Романової жінки, князь Рурик Ростиславич київський. Коли Половці, що закликав їх Рурик, збурили Київ в спосіб варварський, заманив був Роман того-ж Рурика до себе на раду и постриг ёго в монастири. Тепер той самий Рурик, почувши що Романа нема на світі, зняв з себе чернечу одіж, зібрав свою київську дружину, найняв Половців и метнувся на Галич. Вдова Романова вдалась під захист названого брата и друга єї покійного чоловіка. Сей названий брат був перше супротивником Романа — той-сам угорський королевич Андрій, що колись то разом ис своїм отцем прогнав ёго з Галича; опісля коли Роман в-друге заводив Галичем, вони подружились, назвались побратимами и постановили між собою таку угоду: коли хто з них умре скорше, то другий має дбати про ёго семью.

Андрій тільки що одержав угорську корону и не забув своєї обіцянки, даної Романови. Він, побачившись з княгинею в Сяпоку и приголубивши Данила як рідного сина, дав ёму військо на поміч против Рурика. Рурик утік назад до Києва.

Та слідуячого року семье Романовій грозило нове лихо. В Чернигові зібрав ся княжий з'їзд: зійшлись на раду потомки Олега Чернигівського; до них пристав Смоленський князь з синами; вони рішили наняти Половців и йти добувати Галицької землі. По дорозі пристав до них Рурик з синами и племянниками, и підняв з собою Берендіїв*), що жили в Київській землі. Союзники вступили в раду також з Поляками, з котрими ще Галичане не заключили супокою по Романовій смерті. Вдова знов удалась до Андрія, та нім з Угорщини присіла поміч, вона побачила ся в такім положеню, що оставатись на місци здавалось небезпечно. З одної сторони Русини й Половці, з другої — Поляки, та й сам Галич зворушив ся, и багато в Галичи було таких, по котрих можна було сподіватись, що її видадуть разом з дітьми. Вона втікла з дітьми у Володимир-Волинський, в спадщину свого чоловіка. Галичане розділились на партії. Верх в Галичи взяв тогді боярин Володислав; коли вигнав ёго колись то Роман, проживав він в сіверській землі, спізнав ся з тамошними князями Игоревичами и тепер пораяв Галичанам закликати їх на княжець. Игоревичі були тогді в сім війську, що йшло на Галич; коди ж одержали запрошення, скрили ся з союзного стану и явили ся в Галичи. Найстаршого брата Володимира Игоревича посадили на Галицькім столі; другому братови Романови дали Звенигород. Оставав ся третій брат

*) Вітва туркоманського племені, близька Торкам, Печенігам, Чорним Клобукам,

Святослав, без місця. Тоді Игоревичі післали якогось попа у Володимир-Волинський з такою річю до Володимирців: „Видайте нам Романовичів и прийміть князем Святослава, — а то города вашого на світі не буде!“ Володимирці, почувши се, так розлютились, що хотіли вбити пона, присланого до них з тим предложенем. Найшлись розумні, що сказали: не можна вбивати посла. Однак сі розумні говорили так задля того, що готові були сповниги бажанє Игоревичів. Княгиня довідалась об сім и, порадившись з боярином Мирославом, дядьком Даниловим, утікла з города в ночи потай через стінний отвір, бо боялась вийти воротами. Мирослав ніс Данила, пняька Василька. З ними був ще якийсь священник. Втікли вони до Лешка, віддавались під охорону чоловіка, котрого ще уважано їх ворогом. Польский князь прийав їх з рицарскою великодушністю; княгиню з Васильком лишив у себе, а Данила з польским боярином Вячеславом Лисим вислав до Андрія Угорского и велів так сказати: „Я не памятаю лютости Романа, а ти був ёго другом; ти кляв ся обороняти їх; вони тепер на вигнання: ходімо, вернемо їх батьківщину!“

Однакож Лешко на ділі оказав для Романовичів менше прихильности як в словах: правда, він вигнав з Володимира Святослава Игоревича, що приїхав сюди після утечі княгині, але віддав княженє не дітям Романовим, тільки рідному племянникови Романовому Олександрови Всеволодовичу, бо Лешко мав за жінку ёго дочку Гремиславу. Василька пустив Лешко з матерю в Берест. Берестяне самі випросили ёго собі князем, були довольні и говорили, що „вони мовби бачили у себе великого Романа“.

Андрій Угорский після утечі вдови Романової розсудив, що не можно вдержати Данила на княжім стільці и не ставав на перешкодї Игоревичам, що засіли в Галичи. Та Игоревичі самі скоро посварились за свою добычу: Роман Игоревич з помощю другого брата свого вигнав третєго, Володимира, и заволодїв Галичем. Опісля ж по приказу Андрія угорский воевода Бенедикт Бора спіймав Романа в купели, відослав в Угорщину и став сам орудувати Галичем. Незабавки Бенедикт роздражнив Галичан всякими силуваннями и своєю розпустою так, що на поклик Галичан знов явились Игоревичі, прогнали Бенедикта и розділили між собою Галичину; та сим разом вже не перечились так як перше и відступили княженє в Галичи найстаршому з-посеред себе братови Володимирови. Тоді думаючи зміцнити свою власть, Игоревичі уложили план вигубити тих бояр, котрі своєю зміцчивостю здавались їм небезпечними. Хитрі замисли над деякими удались, та між при

значеними на смерть був їх колишній добродій боярин Володислав, з котрого ласки вони стали князями в тій землі. Володислав в пору дізнав ся про лихо, що ёму грозило, вспів утечи з іншими боярами до Андрія и просив тепер на княжий столець в Галичи Данила, що проживав у короля угорського. Король дав Данилови на поміч військо. Насамперед піддав ся Перемишль и видав Святослава Игоревича. Звенигород боронив ся але піддав ся, потім як спіймали на мості Романа Игоревича, що відтам утік. Князь Володимир Игоревич щасливо утік з Галича. Молоденького Данила посадили на батьківськім столі.

Полонених Игоревичів осудили народним судом и повісили— подія, що виходила з ряду звичайних подій на Русі тогочасній.

Малолітній Данило не довго міг удержатись посеред бояр, що хотіли орудувати в ёго имени. В Галич прибула мати Данилова, котрої він не пізнав по довгій розлуці. Бояре скоро її виправили з боязни, щоб вона не відняла ім власти. Коли Данило з плачем кинув ся за матірю, оден з них ухопив за повід ёго коня. Роздражнений хлопець ударив мечем коня и ранив. Мати сама вирвала з ёго рук меч и вговорила ёго, щоб лишив ся в Галичи, а сама поїхала в Белз.

Почув об тім король Андрій, поспішив з війском и привів назад матір Данилову в Галич, а боярина Володислава, що найбільш причинив ся до єї вигнання, взяв з собою закованого в Угорщину. Та ледво що Андрій віддав ся, бояре знов змовились против Данила и прикликали на княжий столець Пересопницького князя Мстислава. Данило мусів утікати. Андрій сим разом не міг вже допомгти ёму, бо тогді в самій Угорщині вчинилось зворушене, що стояло житя королевої.

Прикликаний Мстислав Пересопницький своєю чергою не всидів у Галичи. З Угорщини прйбув Володислав, котрого визволив Андрій, и тогді в Галичи, по недавній казни князів, сталась подія, також не бувала на Русі, від коли панував Руриків дім: боярин Володислав, що не був княжого роду, назвав ся князем в Галичи. Однак ёму не було суджено розпочати нового княжого роду. Лешко став по стороні Данила, вигнав Володислава з княження и увязнив ёго. Володислав умер в заперті. Галич лишив ся без володаря.

Здавалось тогді, що ні Данилови и ніякому іншому рускому князеві не можна сидіти в сім несмокійнім городі. Лешко раяв Андрієви посадити там малолітнёго сина Андрієвого Коломана, заручивши ёго з трілітнёю дочкою Лешка Саломією. Се діло зложив воєвода Пакослав, що доси показував ся прихильним Романовій

родині. Щоб вдовольнити Романовичів, одібрано наслідний Романів уділ Володимир в Олександра Белзкого и віддано Данилови (1214), котрого бажали мати князем и Володимирські бояре. Таким способом була тепер в руках Данила значна часть Волини. Городи: Камянець, Тихомля и Перемиль припали Романовичам.

З того часу Данило на довго втратив Галич. Ним заволодів Мстислав Удатний, котрий віддав за Данила дочку свою Анну.*)

Данило займав під свою власть Волинську землю и повернув від Поляків Берестє, Угровеск, Верещи, Столице, Комів и цілу так звану тогді „Україну“, т. є. часть Волини, що притикала до Польщі лівобіч Буга. Наслідком того повстала війна, в котру мимохіть впутив ся Мстислав Удатний. Хоч вона спершу вела ся невдачно для Данила и Мстислава, та край, що заняв Данило, все таки остав при нім.

Потім Данило помирился з Лешком и обернув ся на Олександра Белзкого, що відступив од него під час оборони Галича и всякими способами шкодив ёму. За віроломність князя після тогдішних понятій повинна була відповідати ёго земля. Данило и Василько напали на Белз в ночі и вчинили там страшне спустошенє. В памяти мешканців довго задержалась ся ніч під назвою „злої ночі“. На просьбу Мстислава Данило дав спокій Олександрови.

В 1224-ім р. Данило разом з иншими князями має уділ в страшній для Русинів битві над Калкою, беров ся по рицарски и дістав рану в груди. Він так займав ся тою битвою, що довго не замічав своєї рани и замітив її аж тогді, коли утік и став пити.

Вернувши домів и виходившись з ран, Данило знов узяв ся розширювати свою державу. Князь Мстислав Пересопницький, володар Луцка, віддав Данилови свою батьківщину, поручивши ёму сина, що незабаром умер. Луцком поспішив заволодіти Ярослав, син двоюродного брата Романа Ингваря, що колись-то княжив в Луцку. Данило їхав на прощі в Жидичини и зустрів Ярослава Ингваревича на дорозі. Бояре раяли спіймати ёго. Данило з гнівом відкинув такий хитрий спосіб: „Я їду на прощі — сєго не вдю,“ одповів він. Та вернувши у Володимир післав він своїх бояр в Луцк. Вони спіймали Ярослава, а потім заняли Луцк. Данило дав вправді в иншім місци уділ Ярославови, однак вже яко своему під-

*) Гл. житєпись Мстислава Удатного.

ручникови. В тім часі відняв Данило в нього Дорогобуж, а в Пиньських князів — Чарторийск и полонив синів Пиньського князя Ростислава. В усіх тих справах діяв згідно з Васильком, з котрим ціле життя не розлучався и не розділяв ся — примір дуже рідкий в історії руских князів.

В 1228 р., по смерті Мстислава Удатного, Данило заняв Понизє.

Таке вивисшенє Данила викликало против нього цілий союз руских князів. Ростислав Пиньський сердив ся на нього за відняте Чарторийска, за полон синів и підмовляв против нього Володимира Руриковича; сей знов намятав, як Роман насильно постриг його отця. До союзу прилучились Чернигівські и Сіверські князі. Але Данило почув об сім в час и прикликав Ляхів, котрим гетьманував прихильний йому воевода Пакослав. Союзні князі осадили Камянець и нічого не могли вдіяти, тим більше що прикликаний на поміч князь Половецький Котян перейшов на сторону Данила. Вони мусіли відступити. Данило пігнав ся за ними, та Київські и Чернигівські бояре приїхали до нього від своїх князів и вговорили його, щоб помирился. Тим способом Данило знищив усі замисли противників и сей успіх ще більше підняв його посеред руских князів; не тільки всі прежні краї остались їм, але й Пиньські князі стались його підручниками, а Володимир Рурикович з того часу виступає яко постійний друг и союзник Данила.

В 1229 р. убили в Польщі Данилового союзника Лешка. Данило виправив ся помагати братови його Конрадови против Володислава (князя Опольського) и лишив підручника свого князя Пиньського, щоб беріг україн Волиньських від нападу Ятвягів. Русини зайшли в глибину Польщі так далеко, як ще ніколи не заходили: вони разом з Конрадовими сторонниками облягли Каліш и майже без бою змусили його здати ся Конрадови. Тоді Русини и Поляки заключили між собою таку умову: „Коли між ними будуть в будучину усобиці, то Русини не повинні брати в полон польських простих людей (челяди), а Поляки — руских.“

Вертаючи з того походу, почув Данило, що боярин Судислав, котрий володів у Галичи іменем королевича, думав покористуватись тим, що Данило зайшов так далеко в Польщу, и в його не-присутности заняти Понизє. Але ледво Судислав вийшов з Галича, недовольні ним Галичане вислали посольство до Данила и просили, щоб прийшов до них як можно найскорше, поки не вернув ся Судислав. Данило виправив против Судислава тисяцкогo Демяна з війском, щоб задержував його, а сам з великою дружиною поспі-

шив на поклик Галичан, щоб випередити Судислава, и на третій день добив ся до Галича. Та хоч як спішив ся Данило, а Судислав зміг ухилитись від спотички з Демяном. скорше від Данила війшов у Галич и замкнув ся в нім. Данилови довелося добувати Галича облогою. На щастє Данило вспів заволодіти загородним двором Судислава и найшов там багато запасів для війська: тим способом міг він рішитись на довшу облогу. Він розложив ся станом в Углиничах, на другій стороні Дністра. Тисяцкий Демян и старець Мирослав привели до нєго кількох бояр Галицкої землі, що склонили ся на єго сторону; прибули до нєго свіжі сили з Волинської землі. Данилови треба було перейти на другий берег, щоб окружити город. Осаджені старались не допустити єго до того, випадали з города и били ся на леді; але тогді пустилась на ріці крига; нараз Семюнко, котрого ровесник з виду порівнює з червоним лисом, запалив міст на Дністрі, щоб утруднити Данилови перехід через ріку. На щастє Данила пожар загас при самім кінци мосту. Данило ис скріпленням війском перейшов ріку и обляг город з усіх сторін. Тимчасом на єго поклик збігав ся до нєго народ з Галицкої землі від Боброка до Ушиці и Прута. Очевидячки земля була за Данилом. Се спонукало обложених здати ся. Данило війшов у город. Памятаючи про давню дружбу з королем угорским Андрієм, він пустив королевича свояка свого до мів и сам відпровадив єго до Дністра. З королевичем утік и Судислав. Народ кидав на нєго каміня и кричав: „Геть, геть, бунтовниче землі!“ Таким способом Данила по довгих літах неприсутности знов узнали князем в городі, відкіль єго були вигнали ще дитиною.

Видалене королевича було вразливе для угорської чести. Судислав усильно підмовляв Угрів, щоб відбили втрачений Галич. И справді, син Андрія, Беля, зібрав дуже велике війско и пішов через Карпати. Та тут почали падати непереривні дощі. Коні стрягли в болоті, люди покидали коний и проберались високими місцями. З великим трудом дістались вони до Галича. Данила там не було; він перед тим війшов з города, щоб закликати на поміч Поляків и хана Половецкого Котяна, а в Галичи лишив тисяцкого Демяна. Угорський посол підїхав до города и голосно кликнув до Галичан: „Люде Галицкі! Вас каже звістити король Угорський: не слухайте Демяна; най Данило не надіє ся на Бога и свої сили. Стілько країв підбив наш король, то й Галич не вдержить ся против нєго!“ Демян держав ся сильно; Галичане стояли за Данилом: Данило вже доходив до Галича з зібраним війском. Між

тим дощі не переставали, Уграм від неустанної вохкості облетіло обувле, появились хороби и помір. Інші вмерали, сидячи на кони, інші знов — при розложених ватрах; деякі спускали духа, підносячи шматок мяса до губ... Від дощів сильно впливав Дністер. „Злу игру заграє він Уграм,“ — говорили ровесники. Король зняв облогу и пішов як Прутови. Дощі прослідували ёго. Угри гинули на дорозі.

Та ледво що через непогоду позбув ся Данило ворогів, аж тут знов стали против нёго в самім Галичи кувати боярські коромоли. До сёго дав привід боярам и підмовляв їх той сам Олександр Белзкий, постійний тайний ворог Данилів. Бояре так невважливо обходились з князями, що одного разу на бенкеті якийсь боярин залив Данилови лице вином. Данило стерпів се. Вслід за тим от-що злучилось. На зборі бояр Василько жартобливо виїняв меч на одного, що названий в літописи „слугою королівским“. Сей ухопив за щиг. Бояре опісля повтікали. Князі здивувались тими втеками, не знаючи що се значить ся. По якімсь часі, коли Василько поїхав у Володимир, один боярин, Пилип, запрошував Данила до себе на бенкет у Вишню. Данило поїхав, однак на дорозі зустрів ёго післанець Деяна з такими словами: „Не їдь, княже, на бенкет! боярин Пилип з князем Олександром хотять тебе вбити.“ Данило вернув ся. Говорили, неначе б то бояре Молибоговичі, за підмогою Олександра Белзкого, нарадились вчинити пожар, щоб в кóлоті убити Романовичів; та пригода з Васильком навела на них боязнь, що Романовичі дізнались про змову, и тому й розбіглись. Василько, по приказу Данила, заняв Белз, уділ Олександра, а післаний сидельничий ёго, Иван Михайлович, спіймав Молибоговичів з їх спільниками, всёго 28 людей. Данило простив їх; мабуть докази були недостаточні и всё обмежалось підозрінем.

Великодушність не помогла Данилови. Дізнав ся він, що бояре знов змовляють ся против нёго з Олександром. Данило з вісімнадцятьо вірними „отроками“ зібрав віче и спитав Галичан: „Хочете мені бути вірними? Я піду на ворогів моїх!“ Усі закричали: „Ми вірні Богови и тобі, господине!“ Сотский Микула навів тут примовку Романа, Данилового отця: „Не подусивши пчіл, не їсти-меш меду.“ Данило пішов у Перемишль, але ті, що йшли за ним, не були дійсно ёму вірні. Князь Олександр з боярами вже вспів утечи на Угри, де ждав ёго Судислав. За їх намовою, король Андрій з синами, Белею и Андрієм, виступили на Галич. Боярин Давид Вишатич, за намовою своєї тещі прихиль-

ної Судиславови, видав королеви Ярославль. Потім другий боярин, Клим'ята, післаний з війском против Угрів, піддав ся ворогам; за ним стались и інші бояре зрадниками.

Данило мусів покинути Галич и удав ся до Києва, щоб дістати війська у свого союзника, кївського князя Володимира, а король осадив знов сина свого Андрія в Галичи, — та не на довго. Данило з Володимиром кївским и Половцями два рази розбив Угрів и пішов прямо на Галич. Бояре, видячи що успіх клонить ся на сторону Данила, стали переходити до нього. Перший приклад дав боярин Гліб Зеремієвич. Данило обласкавив їх, роздавав їм волости и думав хоч на час привязати їх до себе. Князь Олександр Белзкий відступив Угрів, пристав до Данила и випросив у нього прощення. Данило обляг Галич; стояв під ним 9 неділя, дожидаючи заморози, коли можна буде перейти по леді через Дністер. Облягі стали терпіти голод. Судиславови, що був з королевичем, удалось звести хитрого Олександра. Князь Олександр, приманений обіцянками, що дістане Галич, пристав був недавно до Данила, а тепер знов зрадив його и перейшов до обляглих. Та обляглим від того не полекшало. Королевич Андрій умер в облозі. Тоді всі Галичане рішили на віч прикликати Данила и оден з давних ворогів його, Семюнка Червоний, виїхав до Данила просити його в город. Судислав и князь Олександр змогли втекти: Судислав — до Угор, а Олександр хотів гледіти захисту в тестя свого, Київського князя, та Данило гнав за ним три дні и три ночі, не досипляючи, — дігнав його у Полонного и спіймав в Хоморських лісах. Не звісно, що вдіяв Данило з тим чоловіком, що так нечесно поступав з ним багато разів — та з того часу имени його не згадують в літописях.

В тім часі появляють ся в нашій історії мимоходом загадочні и доси необ'яснені Бологовські князі, що володіли берегами Бога. Про сей край не стрічаємо в літописях вістий про давні події и годі відгадати походження сих князів у розвітвленю Рурикового дому. З того отже видно, що се були князі інших давних родів, що лишились незалежними від Руриковичів. В тім переконує нас також се, що сам Данило в переговорах про них з Поляками називає їх „особними“ князями. Запавши Полизе, Данило хотів підчинити їх своїй власті; вони були все його противниками и при кождім злучаю ставали по неприязельській стороні.

Позбувшись Угрів, Данило мусів ще довго бороти ся з рускими князями за Галич. Тоді як князь Кївський Володимир помагав Данилови, Чернигівський князь Михайло злучив ся з Боло-

говськими князями, напав на Київщину и підійшов під Київ. Данило поспішив на відсіч союзника. Чотири місяці разом з Володимиром Руріковичем воював він Чернігівську землю и, вертаючи назад через Полісе, дізнав ся, що вороги ёго навели Половців на Київщину. Військо Данилове було дуже втомилось и старий Мирослав, що виховував ёго, відрадив ёму йти на них. Навіть сам князь Київський поділяв гадку старця; та вірний собі Данило сказав ім: „Воякови, що кинувсь до бою, годить ся або побороти або полягти. Чи не казав я вам перше сам, що треба дати відпочити втомленому війську? А тепер нічого боятись! Ідімо!“ У Торчеська наступила кривава потреба (в 1234 р.). Данило боров ся завзято, поки під ним не вбили гнідого ёго коня. Ёго вояки стали втікати; сам Данило мусів удатись за ними. Київського князя и Мирослава взяли в полон. Літописець приписує се нещастє тайній зраді бояр Молибоговичів.

Як бояре Галицкі дізнались про нещастє Данила, прикликали на княжене Михайла Чернігівського и сей заняв Галич. Мимо добродушности Данила, бояре Галицкі не могли ёго ніяк полюбити. Вони бачили в нім князя, котрий сей час зломить їх силу, як тільки утвердить ся, и се буде тим лекше, що простий народ був Данилови прихильний. Бояре, забравши в свої руки цілу Галичину, поділили між собою всі доходи и бажали лучше бути або зовсім без князя, або мати такого, щоб був зовсім в їх руках. Але и того и сего годі ім було добутись, тому що хоч усі вони й ціннили свою станову потужність, та жили між собою незгідливо. Оден тиснув и штовхав другого; в кожного були свої вигляди, и тому оден бажав того князя, другий — иншого; кождий надіяв ся через князя вивисшитись понад своїх суперників.

Михайло не довго вдержав ся в Галичи. Віддыхав він у своїх справах в Київ и лишив у Галичи сина свого Ростислава (1235). Данило був під той час в Холмі, що сам заложив, аж тут прийшла до нёго вість з Галича, що Михайло виїхав з города и Галичане бажать Данила. Простим мешканцям безмірно накучились боярські чвари и вони твердо рішились не піддаватись більше намові бояр, а держатись сильно Данила для власної користи. Данило сміло піддыхав під Галич. Мешканці стояли ватагою на стіні. Данило звернув ся до них: „О мужі Галицкі, чи довго ще терпіти-мете пануванє иноплемінних князів?“ Усі вони в оден голос закричали: „Се наш володар, Богом даний!“ — „И всі — говорить літописець — пустились до нёго як пчолы до матки.“ Єпц-

скоп Артемій и дворский*) Григорій спершу здержували народ, та побачивши, що нічого не вдіють, ис слёзами на очах, и — по вираженю того-ж літописця — „усміхаючись и облизуючи губи“, вийшли до князя Данила, поклонились и сказали: „Прийди, княже Данило, прийми город!“ Данило ввійшов у город и заткнув знамя своє на німецьких воротах в знак побіди. З урочистостю вступив він до церкви Богородиці и прийняв стіл отця свого. Бояре кланялись ёму до ніг и просили прощєня: — „Згрішили-смо — говорили вони —, чужого князя держали.“ — Данило відповів: „Я вас помилюю, тільки в будущину так не чиніть, щоб з вами не було гірше.“ Ростислав утік до Угорщини.

Таким робом Данило по довголітних трудах и неперестанній боротьбі став ся володарем усєї Галичини и Волини. Зрозумів він, що годі ёму постійно пробувати в Галичи, и поселив ся в Холмі, що сам збудував. Одного разу, перед тим, іздив Данило на поляване, що так в нім лобував ся, и приїхав на місце, котре ёму вельми вподобалось. „Як зве ся се місце?“ спитав він. „Холм“ — відповіли ёму. „Нехай тут буде город Холм,“ сказав він и присвятив будущий город св. Іванови Золотоустому, бо тогді кожний новий город присвячувано якомусь святому. Тут поклав він собі оселю и гарну церкву св. Івана. На ёго поклик стали сходитись сюди мешканці з ріжних сторін. Тут власть Данилова була сильніша и безпечніша, не так як в старому городі; тут не було переказів, противних княжим поглядам. Всі діставали свої домівки по милости князя и тому були привязані до нєго задля власних вигод. Перенестись из старого города в новий було тогді вигідним способом князєви задля супокою и безпечности. Тут міг він жити, окружений вірною дружиною, не страхаючись боярских хитрощів, котрих трудно було устерегти ся, живучи посеред бояр.

Власть Данила простиралась и на Київську землю; наконець підчинив він собі и самий Київ. Город сей відняв був у Володимира Руриковича (що вмер 1236. р.) Ярослав Суздальский; опісля переходив з рук до рук, а наконець заняв ёго Данило, та було се вже на передодні страшного потрясеня, що перевернуло весь лад рускої исторії.

Вже Татарє під проводом монгольського хана Батия, внука Чингісханового, спустошили и завоювали Східню Русь. Русини

*) Выборний городекий управляющий уряд.

всюди боронились по лицарски: не здав ся ні оден город, ні оден князь; та оборона ся була нерозумна и тому зовсім беззуспішна. Перш усёго в 1237 р. зовсім спустошено Рязанську землю. Всі городи сеї землі знесено з накорінком; сторона опустіла, а між тим Суздальско-Ростовска земля не визволяла її з лиха и вслід за нею постигла її така доля. Татаре спалили Москву (що тогді ще була тільки пригородом Володимира) и вигубили в ній старого й малого. Дня 7-го лютого 1238 знесли и Володимир. Тут в соборній церкві згинула родина князя Юрія Всеволодовича, багато бояр и народу. Татарські полки розсіялись по землі, бурили городи й села и всюди вигубляли людей. Дня 4-го марця того-ж року, князь Юрій Всеволодович з іншими князями своєї землі вступив у запеклу битву з Татарами на березі Сити, та ёго там поразили и вбили. Спустошивши Східню Русь, хотів Батий ити на Новгород, та дрімучі ліси и болота не допустили ёго. Татаре збурили тільки Торжок и повернули на полудне. Всюди Батий стрічав запеклий опір. Малий город Козельск боронив ся 7 неділь, а коли Татаре ёго добули, то пролили в нім стілько крови, що малолітній тамошній князь Василь залив ся кровю. В 1239 р. вони заняли и спалили Чернігів и зближались до Києва. Племяник Батия, Менгу-Тимур, любував ся красою Києва з Пісочного городка на лівій стороні Дніпра. Камінна стіна горішнього города, з-за котрої миготіли позолочені верхи Десятинної церкви, св. Софії и Михайловського монастиря, цвітні цегляні покрівлі княжих теремів, на право, в низі, долі Дніпром Подол з многими церквами, на ліво Никольський монастир, величнтя Печерска обитель и Видубицький монастир, одрізані від города и оден від другого дрімучим лісом, що розкинувся по крутій горі — от-що ударяло степового хижака. Вислав він у Київ послів, щоб домогались здачі. Послів убили. Завоювателі відступили з наміром прийти слідуячого року и покарати Київлян.

Під конець 1240 р. прибула страшна сила Батиева, перейшовши, мабуть, ледом через Дніпро. Татарске полчище облягло горішній город (що займав місце нинішнього старого города). За ёго дільницею як ріці Либеди були обійстя, певно тогді з накорінком знищені. На полудне в стороні Никольського и Печерського монастиря був густий ліс. Літописець говорить, що полчище ворогів було так сильне, що в городі не можно було почути слова від скрипу теліг татарських, рику верблюдів и ржання коний. Батий почав свій приступ від Ляцких воріт, що були на полудневій стороні. Татаре день и ніч били пороками стіни и наконєць пробили

іх. Київляне запекло боронили останків стін, поки наконець Татаре не збили їх із стін и самі не вийшли на стіни. Тоді Київляне стовпились коло Десятинної церкви и за одну ніч виставили около неї укріплення. Коли завоювателі стали бурити и ті укріплення, Київляне з своїм майном, що хто вєпів захопити, вдерались на верх церкви и відбивались відтіля до останку; наконець під ними завалились стіни церковні, після переказу літописця від тяготи, але правдоподібніше підбиті татарськими пороками.

Про зруйноване Подола не маємо вістий, та неперечно, що цілий город Київ замінили тоді в руїну. Можно також припустити, що значна часть мешканців вчасно повтікала, бо приходу Татар давно дожидали.

Тисяцкий Дмитро, що лишив ёго Данило в городі, дістав ся, цілий зраний, Татарам, та Батий казав ёго пощадити, мабуть для того, щоб покористуватись ним при дальших походах.

Завоєвничі полки Батиеві посунулись від Києва на захід и нищили й руйнували всё по дорозі. Город Колодажин (нинішній Ладжин), против прикладу инших руских городів, здав ся добровільно, в надії що знайде помилуване. Однак Татаре винищили в нім усіх мешканців, хотя часто в подібних злучаях оказували звитяженим пощаду. Всі Волинські городи лягли в руїнах; тільки Кремянець, розложений на неприступній горі, не піддав ся Татарам. У Володимирі вигублено всіх мешканців що до ноги. З не обачка нападені Русини покидали свої оселі в городах и селах, скривались в лісах або втікали, самі не знаючи куди. Данило був тоді в Угорщині: ще перед чуткою про приближене Татар він удав ся на Угорщину, щоб висватати свого сина, та се ёму сим разом не повелось. Підчас ёго неприсутности Татаре зруйнували опустілий Галич. Тисяцкий Дмитро, бажаючи зберегти свою землю від дальшого спустошеня, вговорив Батия, щоб спішив на Угорщину, и представив, що в противнім злучаю Угри и Німці зберуть ся на пёго з великою силою. Завоювателі розділились на дві части: одні через Карпати пішли в Угорщину, другі через Польщу в Шлеско и Моравію, відкіля за три роки назад вернули в свої степи.

Данило приїхав з Угорщини, а не знаючи, де находить ся ёго родина и брат, поїхав до Польщі. Там побачив ся він з княгинею и Васильком, що крились в Польщі перед Татарами. Мазовецкий князь Болеслав віддав прогнанцям город Вишгород, де Данило доти пробув, поки не довідав ся, що Татар вже нема в ёго волости.

Повертаючи в свою землю, він хотів задержатись в Дрогичині, та намістник тамониний не пустив свого князя; відій був він у змові з боярами, котрі думали покористуватись загальною сумятицею, щоб знов розпочати свої хитрощі против князя. Данило поїхав тому з братом Васильком як Берестю, та не міг зблизитись до города задля смороду з гниючих тіл. То само довелось їм у Володимирі; там не стрітили вони ні одної душі; всі церкви були наповнені купами трунів. Видно, що люди підчас нападу татарского гледіли захисту в церквах и там гинули. Довелось Данилови відбудовувати оселі и збирати розігнані останки людности.

Між тим галицкі бояре, захопивши в свої руки всю землю, думали правити нею самовільно. Та тепер вони вже не згодились з волею Данила. Боярин Доброслав и Судич, попів внук, самовільно заняли Понизє, а Григорий Василевич заволодів горішню країною Перемиською. Сі бояре від себе роздавали волости и доходи різним своїм підручникам; так у Доброслава було двох підручників: Лазар Домажирич и Извор Молибожич, люди низького роду (як говорить літописець), котрим сей боярин поручив Коломию, що давала перше князеви дуже великий дохід соленою. На щасте Данила сі бояре ворогували між собою и, ненавидячи князя, доносили ёму одні на других. Таким робом Доброслав оскаржував перед Данилом Григория. Користуючись їх враждою, Данило не вірив ні сёму ні тому и казав спіймати обох и післав свого печатника Кирила списати всі грабежі и надбужитя бояр підчас їх правління.

Неспокійний, задиристий син Чернигівського князя Ростислав Михайлович по черзі не переставав непокоїти Данила. Тоді, як Кирило оглядав Понизє, Ростислав получив ся з князями Бологовскими и силкувавсь заволодіти Бакотою в Понизю, та не успів. За те Данило розправив ся з Бологовскими князями, що вже ёму були вконець надійли. Він именно був лихий на них за те, що вони погодили ся з Татарами. Татаре лишили в супокою сих князів в їх землі для того, щоб вони сіяли на них пшеницю и просо. Лютуючи дальше против Данила, надіялись вона на поміч Татарску. Данило мав право дорікати їм невядкою для себе, бо перед тим він визволив їх з рук Мазовецкого князя Болеслава и трохи що не воював за них з Болеславом. Тепер, караючи їх за союз з Ростиславом, він вступив з війском в їх землю, заняв и спалив їх городи: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божский и Дядьків. Ростислав непокоїв Данила до самого 1249 р.

Він оженив ся з дочкою Угорського короля Белі и з допомогою тєтя надіав ся заволодіти Галичем. В ті суперечки вмішались и Поляки, бо друга дочка Белі була за князем Болеславом; на сій підставі Данило помагав суперникам Болеслава Конрадови, що був жонатий з ёго своячкою. Наконєць по довгих пезначних битвах наступила рішуща потреба 1249 р.

Ростислав з війском, зложеним з Русинів, Угрів и Болеславових Поляків, підступив під город Ярославль. Уграми проводив воєвода Фильній, прозваний у Русинів „прегордий Фиия“, той самий, котрого колись-то побив Мстислав Удатний. Чванливий Ростислав говорив: „Коли б я знав, де тепер Данило и Василько, з десятима войками поїхав би на них!“ Між тим він устроїв воєнне игрище (турнир) и боров ся з якимсь Воршем. Під ним спотикнув ся кінь: Ростислав упав и надвередив собі плече. Се вважали лихою ворожбою. Тим часом Данило з Васильком ишли против нєго. За ними на поміч слідувала Литва и Поляки Конрадовиї сторони; тут було також кількох руских князів, що прийшли на службу до Данила. Вони мали в дорозі також ворожбу: над їх війском зібралась ціла хмара орлів и гайвороня и з криком кружили над війском. „Се знамено на добре“ — говорили Русини. Битва наступила 17. серпня. Угорський воєвода Фильній находив ся в заднім полку и, тримаючи в руках знамя, кричав: „Русь лихо бе ся; видержимо їх периний напір: вони не витєрпятъ довго різні.“ Однак Данило вдарив своїм полком и потолочив ёго. Знамя Фильнія відняли и продерли на половину. Молодий син Данила, Лев, зламав о ёго прибор війсковий свою спису. З другої сторони Поляки, показуючи на Русинів, кричали: „Прожєнім великі бороди!“ — „Лжете,“ закричав Василько, „Бог нам помічник!“ Поляки після свого звичаю закричали „киріє елейсон“ и разом кинулись на Василька, та Русини відперли їх и прогнали. Ростислав, побачивши що Угри и Поляки втікають, утік и сам. Побіда була зовсім по стороні Данила. Воєводу Фильнія спіймав Андрій дворський, привів до Данила и там ёго вбили. Тоді ж казнили полоненого боярина Володислава, приводя чвар. Ростислав з того часу вже не забагав Галицького стола. Тєсть ёго Бея дав ёму в уділ Мачву на Саві, и після того имя ёго вже не поьявляє ся в рускій исторії.

Слїдуючого року Данило помирив ся з Угорским королем, при посередництві митрополита Кирила, и король віддав свою дочку за сына Данилового Льва. Весіле відправляли в Изволинї и

Данило на знак супокою привів ис собою и віддав королеви Угорських вояків, полонених підчас Ярославської битви.

Так нарешті Данило успокоїв и себе и свої землі, як від Угрів так и від руских князів. Багато труду и змаганя, багато тяжких літ и невгаваючого терпіння стояло ёго се успокоєне. Тепер він був оден з найсильніших володарів в Славянщині. Доси він не вважав ся данником хана. Монгольські полчища тільки що пройшли по полудневій Русі руйнуючим ураганом и лишили по собі, хоч страшні сліди, та легкі до поправлення. Доля инших князів руских, здавалось, минула Данила. Та не так справді склалось, як здавалось. В 1250 р. прибули послы від Батия з грізним словом: „Дай Галич!“

Данило засмутив ся. Занятий неперестанними війнами з своїми суперниками, не встиг він укріпити городів своїх и не міг опертись татарському полчищу, якби воно пішло на не́го. Обміркувавши своє положене, Данило сказав: „Не дам половини батьківщини своєї, сам поїду до хана.“ И справді Данилови припадало, відступивши Галич, не тільки втратити землю, що добув такими довголітніми кривавими змаганями, але ёму загрожувало ще більше лихо: віднявши Галич, Монголи не дали б ёму супокою з иншими ёго краями. Тому розумніше було вчасно признати ся данником хана, щоб задержати свою силу на будучину, коли при обставинах прихильних можна буде инакше заговорити з завоювателями Русі. Дня 26. жовтня виїхав Данило в далеку дорогу.

Проїжджаючи через Київ, Данило задержав ся у Видубицькім монастири, скликав до себе соборних старців и монахів, просив помолитись про не́го, відслужив молебен Архистратигу Михайлови и з благословеньством игумена сів у судно и поїхав в Переяславль. Тут стрітили ёго Татаре. Ханський темник*) Куремса провадив ёго дальшою дорогою. Тяжко и страшно було їхати Данилови. Сумно споглядав він на поганські обряди Монголів, що володіли в сих місцях, де перне панувало християнство. Ёго страхали поголоски, що Монголи кажуть, щоб православний князь кланяв ся корчам, огневи и помершим прародичам. Степами доїхав він до Волги. Тут стрітив ёго якийсь Сунгур и сказав: „Брат твій кланяв ся корчеві и тобі принаде кланятися ся.“ — „Диявол говорить твоїми устами,“ сказав розсерджений Данило; „щоб Бог загородив твої уста та щоб не чув я такого слова!“

*) Начальник десятитисячного війська.

Батий завіззав ёго до себе и на втіху Данила не заставляли ёго нічого такого робити, що б виходило на службу балванам.

„Данило, — сказав Батий — чому ти так довго не приходив до мене? Тепер ти прийшов и гарно зробив. Чи пещ наше молоко, кобилій кумис?“

„Доси не пив, та як кажеш — то пити-му.“

Батий сказав ёму: „Ти вже наш Татарин, пий наш напиток.“

Данило випив и сказав, що піде поклонитись ханисі. Батий відповів: „Иди.“

Данило поклонив ся ханисі а Батий післав ёму вина з словами: „Не привикли ви пити кумис, пий вино.“

Данило провів 25 днів в Орді, а потім відпущено ёго ласкаво. Батий віддав ёму держави ёго яко посідлості наслідні. Својки и знакомі стрітили ёго по повороті з радістю але zarazом и з смутком: радувались вони, побачивши що вернув він живий и здоровий, а сумували об ёго пониженю. Разом ис своїм князем уся руска земля чула се понижене и воно пробилось у виклику сучасного літописця: „О гірш лиха честь Татарска! Данило Романович, князь великий, що володів рускою землею, Києвом, Волиню, Галичем и иншими краями, нині стоїть на колінах, зве ся холопом, обложеній даниною, за жизнь тремтить та грізби страхає ся!“

Підлягане ханови хоч понижало князів, але за то скріпляло їх власть. Хан віддав Данилови, як и инчим князям, землі ёго в наслідне посідане. Перше Данило, так як и инші князі, звав свої землі наслідною батьківщиною, — та се слово мало инше значіне як перше слово батьківщина. Перше воно означало не більш, як поровственне право князя правити и княжити там, де княжили ёго прародичі. Та се право залежало ще від різних условів: від волі бояр и народу, від вдачі суперників, котрих було чимало, від чужоплемінного сусідства и від усяких пригод. Князі мусли неусталио берегти й хоронити себе власними силами. Тепер князь, поклонившись ханови, передавав ёму своє княжене на власність, як завоювателєви, и одержував ёго назад, яко наслідну державу; тепер він мав право на захист и оборону зі сторони того, хто дав ёму державу. Ніхто не міг відняти в пёго княжене, крім того, від кого він се одержав. Вічеве право, що виражалось або волею бояр, або волею всёго народу, конечно муслио замовкнути, тому що князь міг тогді все пострашити непокірних Татарами. Сусідній князь не відважувався вже так сміло, як перше, виганяти иншого

князя, тому що останній міг шукати охорони в сильній Орді. Князі ставались господарями (государь). Се положене відразу зрозуміли Східні князі і тому так легко погодились з новим ладом річий. Однак Данило дуже привик до давнього ладу життя, щоб погодитись з новим положенем. Він більше зближався до європейських понять, як Східні князі. Сорому невольничого положеня не можна було для нього нічим відкупити. Їго щирою гадкою було визволене із соромного ярма.

Ціль сю міг Данило осягнути в будущині так матеріальним скріпленем, як и вивисшенем свого норовственного значія в ряді європейських володарів. Всі позістаючі хвилі життя свого посвятив Данило сій ідеї и, як побачимо, невдачно.

Приязнь и союз з Угорским королем втягнули Данила в справи західної Європи. По смерті австрійско-стирійского герцога Фридриха хотів Угорский король не допустити Німецкого цїсаря до забору Австрії и Стирії, що тепер не мали володаря. Король прикликав 1252 р. Данила на поміч. Дїло зладили цїсарські послы в Пожзі. Тут Данило бачився з німецькими послами, що дивувались незвичайним для них узброєнем Русинів: їх кіньми, одітими в шкіряні прибори военні, и їх блискуючою, татарскою зброєю. Сам Данило їхав рядом з королем, одітий по руски; сїдло під ним було оббите чистим золотом, стріли и шабля позолочені з мережками. На нім був „кожух“ (певно що не тулуп, бо тогді був жаркий день) з грецької матері, украшений кружевами и золотою тасьмою. Князь був убутий в зеленых сафянових чоботах, вишитих золотом. Їго чудовий кінь, доброго хову, викликав здивованє и похвали. „Твій приїзд, після звичаю руских князів, дорожший для мене як тисячі срібла,“ сказав єму на привіт Угорский король. Недовго потім почався новий спір за австрійско-стирійске наслідство. У покійного Фридриха було дві дочки: одна з них була за Отокаром, сином Ческого короля Вацлава, а друга, Гертруда, була вдова маркграфу Баденьского. Отокар в згоді з партією, що держала єго сторону в Австрії, хотів заволодіти цілим наслідством. Гертруда удалась у захист Белі. Тут на дворі єго познакомився з нею Данилів син, Роман, и оженився з нею. Таким способом Данило забажав утвердити сина у володінню Австрією и Стирією. Для задуманих цілей Данилових мав би успіх в сїм злучаю дуже велику вагу. В союзі з Белею и зятем Белі, Болеславом Соромливим, польским князем, Данило виправився против Отокара в Ческу державу, в землю Опавску (Тропав). Похід сей, безплідний в наслідках, замітний тільки тим, що, по

словам літописця, ні оден руский князь не заходив так далеко на захід.

Данилові союзники, Поляки, в сій війні зовсім не були хоробрі, так що Данилови довелось їх напаминати. Наконєць втерпявши терпеливість він сказав їм: „Коли хочете, идіть геть, а я останусь з малою дружиною.“ Сам Данило тогді сильно був слабкий на очи, та все таки невсипучо проїздив з голим мечем, збирав и заохочував вояків. Союзники, не занявши города Опави, взяли тільки городок Насилє (Носельт), потім спонукали Ческого воеводу Герборта прислати меч Данилови в знак покірности. У війні тій, після загального тогдішнього звичаю, не обійшло без варварского спустошеня краю, та Данило лагодив того-ж лютість. Таким робом, взявши город Насилє, він тільки визволив своїх полонеників и не казав нікому діяти лиха.

Романови Даниловичеви опісля не вдалось заволодіти Австрією. Беля змінив свої пляни що до Романа. Лишивши в себе при дворі сина Гертруди з першого подружя, він задумав женити ёго з своєю дочкою и задержати для не́го спорні краї, и тому покинув без помочи Романа, що воював з Отокаром в Австрії. Облаглий в Найбургу коло Відня, Роман разом з жінкою терпів нужду, на дармо вижидаючи відсічи від Белі. Тогді Отокар ёму так раяв: „Лиши короля Угорского; він тобі багато обіцяє, а нічого не додержить; ти мій свояк: розділім землю на половину; а що я говорю правду, на те даю тобі свідків: папу и дванайцять єпископів.“ Та Роман ділав після норовствених правил отця свого, що ніколи не зрадив союзників, и сказав: „Я вчинив обіцянку королеви Угорскому, своему тестю: не могу тебе послухати. Соромно и грішно не додержати даного слова.“ Сама жінка підмовляла ёго против Белі: „Він узяв мого сина до себе — говорила вона —, хоче забрати нашу землю, а ми за не́го тут голодуємо.“ Роман не приклонив ся. Прихильна їм жінка потай пробиралась из Найбурга до Відня и приносила їм їдо. Наконєць якийсь Верейлер вивів їх з облоги и Роман поїхав до отця.

Плян Данила в сім згляді зовсім не вдався.

На півночи велось Данилови лучше. Ятвяги, нарід воєвничий, дикий и жорстокий, що жив у лісах и болотах нинішнієй гродненської губернії, набігали и пустошили рускі краї и уводили багато полону, котрий держали в тяжкій неволи. Данило добив ся в їх лісисті болота, збурих їх оселі и визволив усіх руских полонеників, наконєць в битві убив їх князя Стеконта, підчинив їх своїй власти и наложив на них данину.

Також з Литвою велось ёму до ладу. Сей нарід, колись-то покірний руским князям, знетерпеливили німецкі рицарі, що бажали жорстокими способами розширити між ним хрещене. Спотичка з тими новим ворогами пробудила сплячі сили Литвинів, и вони не тільки завзято и мужно відбивались од ворогів, але стали воєвним и завоювальним народом. Литва стала розширятись на шкоду Руси. Оден з єї князів, Миндовг, заложив свою столицю Новгородок на Рускій землі и став найсильнішим князем в цілій Литві. Двох племянників ёго: Тевтивил и Едивид стали князями — оден Полоцким, другий Смоленським, а дядько їх Викинт Витебським. Миндовг хотів підчинити їх своїй власти; тогді вони удались о поміч до Данила. Данило, по смерти першої своєї жінки Анни, оженив ся з сестрою Тевтивила и Едивида и тепер горячо став по їх стороні. Щоб упокорити Миндовга, Данило заключив союз з Ригою, узброїв против Миндовга половину Жмуди (вітву Литовців) и Ятвягів и припер Миндовга так, що сей заявив бажане прийняти католицку віру, щоб розірвати союз Данила з Німцями. В 1252 р. він хрестив ся в присутности папского лєлата и маїстра німецкого ордена и коронував ся королем. Хрещене ёго було удале, в душі лишив ся поганцем. Небавом побачив Миндовг, що союз ёго з Німцями доведе ёго до підданьства и що лучше буде злучитись з Русинами. Він помирился з племянниками и предложив мир и спорідненє Данилови, віддавши дочку свою за сына Данилового Шварна. Союз сей довів до ладу син Миндовга, словутний Войшек. Спершу жадний крови и жорстокий, князь сей литовський прийняв потім християнство, постриг ся в черці и став ся строгим затворником. Прихильний Данилови, він до нєго привів свою сестру, що мала бути жінкою Шварна. Супокій тим забезпечили, що старшому синові Романови лишили Новгородок, Слоним и Волковийск, однак мав він признавати первенство Миндовга.

Та всі ті успіхи були недостаточні для цілий Данила. Ёму треба було добитись значіня и сили в Європі, впевнитись надією на поміч з Западу на тогді, коли він явно рішнить ся виступати против Татар. В тій цілі треба було ёму злучитись з такою осереднєю силою, що двигала цілим західним свігом. Такою осереднєю силою здавав ся ёму папа. Неустанні и довгі відносини з західними католицкими володарями конечно мусіли впоїти ёму високе понятє про могутість духовного римского престолу, хоч в сім часі та могутість в дійстности не могла вдіяти того, що діяла перед столітєм. Зносини з папою почали ся ще від 1246 року.

Данило заявляв бажане відати ся під охорону св. Петра, щоб ити під благословенем римского престолу разом з західним християнством на Монголів. Як Данило там удав ся, появив ся наслідком того цілий ряд папских посольств и буль. Бажаючи передо всім зладити прилучене рускої церкви, папа Инокентий IV. післав до Данила домініканських монахів Алексія Гецелона и инших для наради об вірі и для постійного побиту при рускім князю, писав цілий ряд буль, називав у них Данила королем, позволяв Русинам незмінно задержати відправу литургии па просфорах и заховувати всі обряди грецкої церкви и предкладав, між иншими, коронувати ёго королем. Та Данило мав на думці тільки одно: дійстну поміч Заходу для визволення Руси від Монголів и тому не піддавав ся ніяким хитрошам. „Що мені по королівскім вінци?“ говорив він папському послови: „Татаре не перестаяють нам робити лихо; на що мені приймати вінець, коли мені не дають помочи!“ В 1249 р., втративши надію на папску поміч, Данило вигнав епископа Альберта, котрого папа назначив головою духовенства в полудневій Руси. Папский лєлат вїїхав гнівний з Галичини. Тим закінчилися тогді зносини Данила з папою. В 1252 р. король Угорский помирился Данила з Римом и зносини з папою відновились. В 1253 р. папа видав булю до всіх християн Чех, Моравії, Сербії и Поморя, взиваючи їх до хрестного походу против Татар, а слідуючого 1254 р. булю до архиепископа, епископів и инших духовних осіб Естєнії и Прус, щоб вони проповідували хрестний похід против Татар. В очах Данила ціла Европа східна готова була повстати против завоювателів Руси. Тогді ж папа відправив послів до Данила з королівскою короною, та Данило не дуже горячо хапав ся сеї папської ласки. Коли він в повороті з чєского походу побачив ся з тими послами в Кракові, то сказав їм: „Не годить ся мені бачитись з вами в чужій землі. Опісля!“ На другий рік приїхав на Русь папский лєлат Опізо з королівским вінцем, скипетром и щедрими обіцянками помочи против Татар. Данило и тепер ще вагав ся; та ёго вговорили, щоб прийняв предложєне папи, з одной стороны — ёго мати, а з другої — польскі князі Болєслав и Земовит. Сі останні з своїми вельможами обіцяли Данилови зараз ити против Татар, як тільки він прийме вінець. В Дрогичині папский лєлат коронував величаво и помазав Данила (1255). Ёго успокоїли упевнєня лєлата, що „папа шанує грецку церкву, проклинає тих, що гудять єї обряди, и наміряє скоро зібрати собор для злучєня церков.“

В сім-же році почались неприязні виступленя против Татар. Не знати, чи дійшла поголовка до Монголів, що на заході збирають ся йти на них, чи може роздражнило їх то, що Данило укріпляв свої городи. Ханський темник Куремса підступив під Бакоту. І передав Татарам Милій, мабуть Русин, и Татаре назначили ёго в ній баскаком. Данило, зайнятий тогді справами на Литві, післав у Бакоту сина свого Льва. Лев відбив Бакоту и привів спійманого Милія до отця. Зрадник вспів ублагати князів. Лев сам заручив за нёго и Данило, спустившись на ёго запевнене вірности, вивольовив Милія, а сей зараз знов віддав Бакоту Татарам. Куремса підступив під Кремянець, та не добув ёго. Найшов ся руский князь, що вгледів можливість покористуватись гнівом Татар против Данила для своїх вигод: се був Изъяслав, князь Новгородско-Сіверский, племянник тих Игоревичів, що колись-то повішено їх в Галичи; він заявив Татарам бажане заняти Галич и просив їх помочи. Куремса сказав ёму: „Як ти підеш на Галич? лютий князь Данило вбе тебе!“ Изъяслав не послухав ради и пішов у Галич. Почувши об сім, Данило післав туди з відділом сина свого Романа, а сам коло Грубішова з своїми людьми полював диких кабанів, власноручно забив трёх звірів рогатиною и віддав мясо воякам: „Як зустрінете навіть и Татар — говорив він їм —, не бійтесь!“ Видно, що Татаре своїм одним именем наганяли страху Русинам. Роман напав на Изъяслава так з нечевя, що сей не міг ані оборонитись, ані втекти, виліз на церкву и там сидів три дні, а на четвертий не міг видержати безвіда, здав ся, и ёго привели до Данила.

Куремса, чоловік слабій, бездійний, не тикав довго Данила. Се надавало відваги рускому князеві. Він рішив ся відобрати у Татар рускі городи аж до самого Києва. Литовский князь Миндовг обіцяв з ним разом виступати. Данило вислав військо під проводом синів своїх: Шварна и Льва и воеводи Дениса Павловича. Денис взяв Межибоже; Лев заняв береги Буга, и вигнав відтам Татар; відділи Данилові и Василькові завоювали Бологовский край, а Шварно заволодів усіми городами на схід по ріку Тетерев до Жидичева. Білобережці, Чорнятинці, Бологовці из своєї сторони прислали послів своїх до Данила, та город Звягель, що обіцяв прийняти до себе Данилового тіуна, зрадив и не здавав ся. Данило сам виправив ся вслід за своїм сином Шварном, взяв Звягель приступом и розселив ёго мешканців. Тогді то Антові, намість помчати Данилови и йти з ним після обіцянки ид Києву, стали грабити и спустошити ёго краї коло Луцка, зовсім ненадійно для Данила. Висланий против них дворский Олекса покарав їх жор-

стоко, загнавши потопив їх в озері. Та зрада Литовців застановила дальші подвиги Данила.

Вражда Татарам була оповіщена. Куремса рушив на Луцк, та сей город стояв на острові и мешканці заразя знесли міст; Татаре через ріку Стир хотіли пускати каміня в город, та знялась сильна буря и зломала їх пороки. З того часу Куремса не нападав на Данила. Та в 1260 р. назначено замість Куремси иншого темника, именем Бурундая, чоловіка жорстокого, воєвнитою.

От вже й пять літ минуло з того часу, як Данилови обіцяли на поміч сили хрестного походу, — та обіцянка не сповнилась; Данило між тим, спускаючись на поміч з Заходу, роздражнив Татар и тепер лишив ся о власних силах. Бурундай явив ся з величезним війском на Волинь, не дорікав Данилови за ёго останні виступлення, а післяв приказ, щоб ишов з ним на Литву. Данило рад був и тому, що міг на хвилю позбутись таких гостей, и вислав на Литву до Бурундая брата свого Василька. Недавня зрада Литовців, що застановила успіхи Данила, оправдує ёго поступок. Татаре розсіялись по Литві, палили й пустошили. Бурундай, не наче б то довольний послухом Василька, ласкаво відпустив ёго у Володимир. Та слідуячого 1261 р., повернувши з Литви, Бурундай післяв до Романовичів таке грізне посланє: „Зустрічайте мене, коли ви в згоді зо мною, а хто мене не зустріє — з тим я у війні.“ Василько справляв тоді весіє своїй дочці з Чернігівским князем и, лишивши весільний бенкет, мусів виїхати на поклін до грізного темника. Данило не виїхав до нєго а вислав намість себе сина свого Льва и Холмского владика Ивана.

Вислані явились до Бурундая під Шумском и принесли ёму подарунки. Бурундай прийав їх грізно и став кричати на Василька и Льва. Владика зовсім тороплений став від страху. Наконєць Бурундай сказав князям: „Коли хочете жити з нами в згоді, то розкиньте всі ваші городи.“

Помочи надіятись було ні відки; при найменшій упорі Бурундай задержав би князів и пустив би Татар вигубити в краю старих и малих. Припадало уступити.

Лев розкинув укріплення города Львова, котрий сам заложив, и города Стожка, що не давно збудував Данило, а Василько післяв приказ збурити укріплення Кремянця и Луцка. Сам Бурундай удав ся з Васильком у Володимир, бажаючи бути свідком збуреня укріпленій столиці Волиньского краю. Не дійшов до сєго города татарский темник и задержав ся почувати на Житані и сказав Василькови: „Иди и розкинь свій город.“

Василько прибувши під Володимир побачив, що годі скоро розібрати усі стіни до приїзду Бурундая, и тому казав запалити їх. Бурундай приїхав вслід за ним и з радістю споглядав, як погасали згорілі стіни, обідав потім у Василька, обійшов ся з ним ласкаво и на ніч виїхав з города, а рано післав до Василька Татарина Баймура, котрий так ёму сказав: „Васильку, Бурундай казав мені розкопати твій город.“

„Роби то, що тобі приказано!“ відповів Василько.

Даймур розкопав Володимирські окопи: се означало побіду Татар над Русинами.

Опісля Бурундай закликав Василька и приказав, зібравши бояр и слуг, ити на Холм.

Данила вже не було в ёго столиці. Владика Иван приїхав сюди наперед и розказав Данилови об сім, що чув від Бурундая в Шумску. Данило втік на Угорщину. Годі було ёму змагатись з Татарами, а щоб унижатись и по невольницьки повзати, того не міг він стерпіти.

Город Холм був добре укріплений пороками и самострілами: бояре и городяне готові були відбивати приступ. Бурундай сказав Василькови: „Се город твого брата, йди до городян, намов їх, щоб здали ся.“ Разом з ним вислав він трёх Татар и товмача, щоб уважав, що буде Василько говорити з Русинами.

Василько набрав у руки каміньчиків и, прийшовши під город з Татарами, став так кричати: „Ей ти, холопе Константине, и ти, другий холопе, Луко Іванковичу, се город брата мого и мій, здавайтесь!“ и з тими словами тричі кинув каміня об землю.

Боярин Константин, стоячи на стіні з городянами, зрозумів, що означало се киданє каміня: Василько не смів сказати словами того, що бажав, то-ж давав їм знак, щоб вони не чинили того, що він приказував їм словами.

„Иди геть — закричав боярин Константин —, а то ми тебе парнемо каменем в лице; ти вже тепер не братом своему братови, а ёго ворогом.“

Татаре розказали Бурундаєви то, що чули, и Бурундай був дуже довольний Васильком. Брати укріплені городи осадою не годилось з духом Татар и тому то Татаре так наставляли, щоб в землі ними покореній не було твердиль. Татаре відступили.

Бурундай казав Василькови, щоб з ним ишов на Польщу. Василько мимохіть мусів знов послухати и бути свідком и участником спустошеня краю. Татаре взяли приступом Судомир (Сендомір), не пощадили ні роду, ні зросту и вибили всіх мешканців, коли

вони вибігли в поле из збуреного города. Наділавши спустошена в Польщі, Бурундай віддалив ся в свої становища в надніпрянській Україні.

И так усі щирі гадки Данила розбились. Захід одурив ёго. Він мусів зрозуміти, що з тої сторони годі ждати Руси спасеня від Татар. Ёго зносини з папою не довели ні до якого пожаданого результату, ні для не́го, ні для папи. Данило бажав помочи против завоювателів и тільки задля сеї помочи шукав охорони у папи; папска політика мала на увазі одно: перехитрити Русинів и підчинити їх церкву своїй власти, в яким би материяльнім положеню вони ні лишились. Зрозумно буде, що Данило, побачившись зведеним из сторони Заходу и бачивши неміч папи для своїх цілий, не хотів більше знати ёго. Папа Олександр IV. ще в 1257 р. писав ёму було з гіркими докорами за се, що він не оказує ніякого послуху папському престолови, и грозив церковною клятвою. Данило вже не звертав уваги на сі грізби. В сій справі Данило поступав зовсім чесно и бездоганно: він не хитрив, а говорив відкрито, що ёму треба дійсно помочи против ворогів, и тільки під тим условом обіцяв признати духовну власть римского первосвященика, та не инакше як тогді, коли буде скликаний собор, що мав установити злученє церков. Ні того, ні другого не вчинив папа, котрий в дійстности не міг сповнити того, що обіцяв. Зрозумно, що Данило міг вважати своє сумліне спокійним, відвернувшись від папи.

Позбавлена своїх твердинь, Русь стала ще більш як перше відкритою для Литовских набігів. Литовці, відплачуючи Русинам за Татарский похід, напали на руску землю, але їх прогнав и розбив Василько. Вслід за тим в 1262 р. в Литві наступив переворот: Миндовг, що повернув знов до поганьства, був убитий. Син ёго Войшелк, покинувши на час чернецтво, став Литовским князем, поубивав ворогів Миндовга и готовив ся знов йти в монастир, лишаючи княженє Даниловому синові Шварну. Серед тих подій в 1264 р. Данило, ще перше захорувавши, умер в Холмі и похований там в церкві Богородиці, що сам поклав.

В доли сёго князя було щось трагічного. Добив ся він багато, чого не діняв ні оден полуднево-руський князь, и з такими змаганнями, котрих би инший не видержав. Майже вся полуднева Русь, цілий край, населений полуднево-руским племенем, був в ёго власти; та не зміг Данило визволитись від Монгольского ярма и дати своїй державі самостійного значіня, отже тим самим не лишив тревалих заснов самостійности на будущину. У відносинах

до своїх західних сусідів, як и в загалі в усій своїй діяльності, Данило все відважний, не заляканий, але zarazом великодушний и добросердний аж до наївности, не був зовсім політиком. У всіх ёго вчинках не бачимо хитрости, навіть тої хитрости, що не допускає людей попадати в обману. Сёго князя можна зовсім противставити осторожним и розсудливим князям східної Русі, котрі при всій різнообразности особистих характерів, переймали від отців и дідів дорогу хитрощів и насилля, и привикли не розберати способів для осягнення цілі.

Не минуло сто літ по смерті Данила — и в тім часі, коли в східній Русі витворювались тревалі заснови державної єдности, полуднева Русь — появились ще в XIII-ім в. на короткий час в образі держави під властю князя, що мав титул монарха між європейськими володарями — не тільки розпалась, але сталась добичю чужоземців. До такої долі неперечно приводило її географічне положенє, близьке сусідство з Європою. Східною частю полудневої Русі заволоділи Литовці, західною Поляки, а коли сі получились між собою в одну державу, Полуднева Русь була на многі віки відорвана від рускої семі, підлягаючи насильному угнітови чужих елементів и вибиваючись з під їх угніту тяжкими, довгими и кривавими змаганнями народу. Та особистість Данила Галицького тим не менше позостає благородна и будить для себе найбільш спочутя з усіх особистостей в цілій старинній рускій исторії.

Поправки похибок друкарських:

На стор.	10	стр.	12 з гори	зам.	визначались	має бути	визначались
"	10	"	3 з долу	"	Ярославого	" "	Ярославоого
"	13	"	12 " "	"	Кнів	" "	Кисва
"	14	"	4 " "	"	вступив	" "	вступав
"	42	"	4 з гори	"	погонцям	" "	погнцям
"	42	"	12 " "	"	1069	" "	1096
"	42	"	9 з долу	"	1069	" "	1096
"	43	"	5 " "	"	ве погубім	" "	не погубім
"	46	"	11 " "	"	во дворі	" "	на дворі
"	59	"	3 з гора	"	читати	" "	читата
"	79	"	15 " "	"	смустив	" "	смустив
"	81	"	10 " "	"	1151	" "	1155

...в свой записку ...
...ввиду ...
...ввиду ...
...ввиду ...

...не могу ...
...ввиду ...
...ввиду ...
...ввиду ...
...ввиду ...

Издание второе

Table with 3 columns: No. (number), Name (author/subject), and Price (cost). The text is partially obscured by stains.